तत्त्वचिन्तामणेस्तर्कप्रकरणे प्रसिद्धटीकानां समीक्षणम्

यादवपुरविश्वविद्यालयस्थे संस्कृतसंकाये विद्यावारिधिः (पि-एइच्.डि.)
इत्युपाध्यधिगमनिमित्तकः शोधप्रबन्धसारः

गवेषकः

सुव्रत-गायेनः

यादवपुरविश्वविद्यालयस्थसुरवाग्विभागीयः

मार्गदर्शकाः

प्राध्यापकाः ड. तपनशङ्कर-भट्टाचार्य्याः

यादवपुरविश्वविद्यालयस्थसुरवाग्विभागीयाः

संस्कृतविभागः

यादवपुरविश्वविद्यालयः

यादवपुरम्, कलिकाता, ७०००३२

२०२३

प्रस्तावना

वैशेषिकदर्शनप्रणेतारः पदार्थतत्त्ववेत्तारः परमकारुणिकाः महर्षयः कणभक्षाः हि तर्कस्वरूपवचश्चर्चायां सूत्रेषु मौनं भावमालम्बन्ते। परं परभाविनः पण्डितशशधराचार्याः श्रीशङ्करमिश्राश्च तर्कस्याप्रमाविशेषान्तर्भावित्वं मन्यन्ते। ततश्च तत्प्रस्थानमवलम्ब्यैव किरणावल्यामुदयनाचार्य्यैः, न्यायकन्दल्यां श्रीधराचार्यश्च तर्कस्याप्रमाविशेषत्वमप्रमासु स्वातन्त्र्यञ्चोदघोषयत्।

परमक्षचरणैः सकलनैयायिककुलगुरुवरैः स्वोपज्ञकृतौ प्रथमत एव तर्कस्याप्रमात्वं तथा प्रमाणानुग्राहकत्वं जेगीयते मुक्तकण्ठम्। ततः तत्प्रस्थानमवलम्ब्य परभाविषु भाष्य-वार्त्तिकतात्पर्यटीकान्यायमञ्जर्यादिषु तथैव प्रमाणुग्राहकत्वं तर्कस्याभ्युपगतम्।

नव्यन्यायेऽपि ग्रन्थमणौ चिन्तामणौ मीमांसादीनां प्राचाञ्च मतानि पूर्वपक्षत्वेन निरुच्य, भूरिदोषप्रदर्शनेनावरत्वं च प्रदर्श्य स्वकः सिद्धान्तः प्रपञ्चितः। मणिग्रन्थस्थतर्क-प्रकरणस्य स्वल्पाक्षरग्रथितदुर्बोधविरुद्धपूर्वपक्षराद्धान्तं सविशदं प्रकाशयितुमाचार्यो रघुनाथशिरोमणिर्दीधितिं, आचार्यः श्रीमथुरानाथश्च प्रणिनाय रहस्यम्। पुनस्तत्तद्ग्रन्थानां जटिलतत्त्वजातोपनिबद्धत्वात्तत्तत्त्वानां सुकुमारमतीनां समक्षं सरलतया समुपस्थापनार्थं प्रकाशः, जागदीशी गादाधरी च विनिर्मिता आचार्यश्रीभवानन्दसिद्धान्तवागीशेनन, आचार्येण श्रीजगदीशतर्कालङ्कारेण, आचार्येण श्रीगदाधरभट्टाचार्य्येण च। इत्थं मणिग्रन्थस्थ-तर्कविमर्शो बहुव्याख्यानोपव्याख्यानटीकाटिप्पण्यादिनिबन्धबद्धो दुर्बोध्यः। अपि च, एकस्यैव ग्रन्थग्रथिततर्कतत्त्वस्य व्याख्यानपरायामपि दीधित्यां माथुर्यां गादाधर्यां जागदीश्यां च सिद्धान्तभेदः अतिसुलभः। किञ्च, न्यायसमानतन्त्रेऽपि वैशेषिकतन्त्रे यत्तर्कतथ्यजातं विततं न्यायनयाद्वैलक्षण्यं तत्रापि वरीवर्त्ति। अतो वैशेषिकदर्शनं, प्राचीनन्यायं नव्यन्यायं परिशील्य ततस्तर्कतथ्यं संहृत्य तत्तत्सम्प्रदायानुगुणं परिष्कृत्य तेषु किं सादृश्यं किं वैसादृश्यं, किं निदानं

वैसादृश्ये, किञ्च निगमनम्, निदानं मतयोर्हेयत्वोपादेयत्वे, व्याख्याग्रन्थेष्वपि क्व सादृश्यं क्व च वैसादृश्यं, वैसादृश्यनिदानप्रदर्शनपुरःसरं कस्य च टीकाकारस्य ज्यायो मतम् इत्येतदखिलतत्त्वप्रकाशकामनया मया ***तत्त्वचिन्तामणेस्तर्कप्रकरणे प्रसिद्धटीकानां समीक्षणम्*** इति गवेषणबन्धो बद्धुं यतिष्यते।

इतः पूर्वं वर्धमानविश्वविद्यालयस्य पण्डितप्रवरस्य राष्ट्रपतिसम्मानितस्य प्रो.मृणालकान्तिवन्द्योपाध्यायमहाभागस्य तत्त्वावधानेन **'নৈয়ায়িকভাবনায় প্রমাণ, প্রমেয়, তর্ক'** इत्याख्यं शोधकार्यं सुमितामण्डलमहाभागया विहितम्। परं तत्र प्राचीनन्यायमनुसृत्य समासतः सभेदतर्कस्वरूपादि प्रपञ्चितम्। शिलचरविश्वविद्यालयात् अपि समीरणदेवनाथ-महाभागेन **'The Concept of Aprama'** इति गवेषणप्रबन्धः सम्पादितः, परं तत्रापि तर्कस्य लक्षणं स्वरूपञ्च केवलं प्रपञ्चितम्। मया त्वत्र नव्यन्यायपरम्परायाः प्रमुखटीका-ग्रन्थानाश्रित्य सविशदं समीक्षणं विधास्यत इति न पिष्टपेषणशङ्कावसर इति विशेषः। किञ्च, तत्त्वचिन्तामणिस्थतर्कप्रकरणविषयिणी चर्चा सुकृतीनां कृतिततिषु स्वल्पैवाद्यत्वे, यच्च सुलभं तदितस्ततो विक्षिप्तं, विततं विस्तृतञ्च। अतस्तेषां स्वरूपलक्षणसंख्यागुणधर्म-सम्बद्धोपपत्तिविप्रतिपत्तिनिराकृतिसनाथितावितथतत्त्वजातानां संग्रहस्य तथा तौल्येन पर्यालोचनस्य प्रयोजनमावश्यकमिति मन्यामहे। किञ्च, न्यायवैशेषिकेतरसम्प्रदायसिद्धान्ता अपि यथायथविश्लेषणेन पर्यालोचयिष्यन्ते येनात्र न्यायेतरनयोऽपीह सहृदयनयनपथगामी स्यात्।

सूचीपत्रम्

विषयः	पृष्ठाङ्कः
प्रथमः अध्यायः	1-5
उपोद्घातः	
द्वितीयः अध्यायः	6-11
दर्शनशास्त्रेषु तर्कस्य स्वरूपम् प्रयोजनञ्च	
तृतीयः अध्यायः	12-14
तत्त्वचिन्तामणिस्थतर्कप्रकरणसमीक्षणम्	
चतुर्थः अध्यायः	15-19
तत्त्वचिन्तामणेस्तर्कप्रकरणे रघुनाथमथुरानाथकृतटीकयोः समीक्षणम्	
पञ्चमः अध्यायः	20-34
तत्त्वचिन्तामणिदीधितेस्तर्कप्रकरणे भवानन्द-जगदीश-गदाधर-कृतटीकानां समीक्षणम्	
उपसंहारः	35
सहायकग्रन्थसूची	36-42

प्रथमः अध्यायः

उपोद्घातः

तत्त्वचिन्तामणेस्तर्कप्रकरणे प्रसिद्धटीकानां समीक्षणम् इत्यत्र तत्त्वचिन्तामणेः इति पदे षष्ठी विभक्तिः, निष्ठत्वं षष्ठ्यर्थः। तस्य च तर्कप्रकरण इत्यनेनान्वयः। तेन तत्त्वचिन्तामणिनिष्ठतर्कप्रकरणमिति बोधः। तर्कप्रकरणे इति सप्तमी, विषयत्वं च तत्सप्तम्यर्थः। प्रसिद्धा टीका इति विग्रहेण कर्मधारयसमासेन प्रसिद्धटीका इति निष्पद्यते। सप्तम्यर्थस्य च तेनान्वयः। तेन तत्त्वचिन्तामणिनिष्ठतर्कप्रकरणविषयकप्रसिद्धटीकाः इति बोधः। तासां, तत्त्वचिन्तामणिनिष्ठतर्कप्रकरणविषयकप्रसिद्धटीकानाम् इति सप्तमी-बहुवचनम्, विषयत्वं च तदर्थः। तेन तत्त्वचिन्तामणिनिष्ठतर्कप्रकरणविषयकप्रसिद्धटीका-विषयकसमीक्षणम् इति वाक्यार्थवोधः फलति। समीक्षणमित्यस्य सम्यग्विचारणं सम्यक्पर्यालोचनं सम्यग्दर्शनमित्यर्थः।

- **नव्यन्यायप्रादुर्भावः**

महर्षिगौतमप्रणीतं तर्कशास्त्रं कालक्रमेण बहुभिः कृतिभिः महतीं वृद्धिं प्रापितं सकलदर्शनसम्प्रदायविच्चेतस्सु विराजतेतमाम्। तदिदं तर्कशास्त्रं सकलशास्त्रोपकारकं न्यायशास्त्रमान्वीक्षिकीति वा प्रसिद्धं प्राचीनार्वावीनभेदेन द्वेधाधुनातनैर्व्यपदिश्यते। गङ्गेशोपाध्यायप्राग्भाविभिर्विरचितानां नव्यन्यायशास्त्रग्रन्थानां प्राचीनन्याय इति प्रसिद्धिः, गङ्गेशोपाध्यायप्रणीतं तत्त्वचिन्तामणिमारभ्य पश्चाद्भाविनां न्यायशास्त्रग्रन्थानां च नव्यन्याय इति व्यपदेशश्च वरीवर्त्ति।

- **श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायः**

दारभाङ्गामण्डलान्तर्गतकमलानदीतटवर्तिकोरियावनामकग्रामाभिजनो मैथिलो विप्रकुलोत्पन्नः तत्त्वचिन्तामणिप्रणेता वर्धमानोपाध्यायपिता यज्ञपत्युपाध्यायपितामहः

नरहर्युपाध्यायप्रपितामहश्च गङ्गेशोपाध्यायः। परं गङ्गेशस्य जन्मग्रामः मिथिलास्थः 'छदन' इति पञ्जीतः अवगम्यते। परं अदर्शनं गतः स ग्रामः सम्प्रति। केषाञ्चिन्नये गङ्गेशस्य एकः पुत्रः, एका च पुत्री आस्ताम्। अन्येषां मते तु गङ्गेशस्य द्वे पत्नी बभूवतुः। ज्येष्ठपत्न्यां एकः पुत्रः प्रसिद्धः वर्धमाननामा, एका पुत्री च उदपद्येताम्। द्वितीयपत्न्यां सूपन-हरिनामकौ द्वौ तनयौ अजनिषातामिति किंवदन्ती। तत्त्वचिन्तामणिरिति एकेनैवाकरग्रन्थेनासौ दर्शसम्प्रदाये समधिकप्रसिद्धः।

- <u>**तत्त्वचिन्तामणेः प्रभावः**</u>

गङ्गेशानन्तरभाविनः अन्ये शास्त्रकर्त्तारः अपि तदीयपरिष्कारशैल्याकृष्टचेतसः स्वस्वकृतीषु तादृशपरिष्कारशैलीसमावेशमकुर्वन्, ग्रन्थरचनशैल्यामपि मणिमेवान्वगच्छन्। रसगङ्गाधराद्वैतसिद्ध्यादिप्रौढप्रबन्धा एवात्र निदर्शनस्वरूपाः। प्राचीनग्रन्थेषु विस्तृतमुपपादितानां विषयाणां मितेन वचसा सनिष्कर्षं प्रतिपादनमपि चिन्तामणिग्रन्थस्य वैशिष्ट्यम्। प्राचीनग्रन्थस्थायास्त्रुटेः परिपूरणमपि चिन्तामणेर्विलक्षणत्वख्यापकम्। भाषा पारिभाषिकपदसन्निवेशेन किञ्चित्कठिना, परं नातिकठिना नातिसरला वा। रचनाशैली न्यायकुसुमाञ्जलिमनुसरन्त्यपि वस्तुतस्तु ततोऽप्यतिशायिन्येव।

- <u>**श्रीरघुनाथशिरोमणिः**</u>

वङ्गदेशवास्तव्यः श्रीवासुदेवसार्वभौम-पक्षधरमिश्रान्तेवासी श्रीरघुनाथशिरोमणिभट्टाचार्यः तार्किकसम्प्रदायशिरोमणिः तत्त्वचिन्तामणिदीधितिनाम्नीमेनां तत्त्वचिन्तामणेष्टीकां वितेने। रघुनाथशिरोमणिरसौ नैष्ठिको ब्राह्मणः नदियान्तःपातिशान्तिपुरवास्तव्यः श्रीगोविन्दसीतादेव्योः आत्मजः। बाल्यकाल एवासौ बालो रघुनाथः पितृसहायविहीनो जनन्या कृच्छ्रेण महता पोषितः। यद्यपि चक्रवर्त्तीति भट्टाचार्य्येति वा तस्योपाधिः प्रसिद्धा, तथापि तदीयानन्यसाधारणया कर्कशतर्कचातुर्या परितोषिता पण्डितमण्डली अमुं शिरोमणीत्युपाधिना भूषयामास। शिरोमणेः श्रेष्ठतमा कृतिः तत्त्वचिन्तामणेर्विवरणात्मिका

विवेचनात्मिका प्रगाढपाण्डित्यप्रकर्षपूर्णा दीधितीति संज्ञिता व्याख्या, कालान्तरे या स्वयं आकरग्रन्थवत् पाण्डित्यस्य निकषग्रावतां गता।

- **श्रीमथुरानाथतर्कवागीशः**

वङ्गदेशान्तर्गतनवद्वीपनिवासिना श्रीरामतर्कालङ्कारस्य प्रियसूतेन श्रीरघुनाथ-शिरोमणेः पितुश्चाधीतशास्त्रेण काश्यपवंशावतंसभूतेन मथुरानाथतर्कवागीशेन उपनिबद्धा काचित् रहस्याख्या तत्त्वचिन्तामणिव्याख्या प्रत्यक्षखण्डस्य अनुमाने बाधान्तस्यांशस्य शब्दखण्डस्य च मुद्रितोपलभ्यते। सम्प्रदायेषु माथुरीति प्रसिद्धाया रहस्याख्याया अस्या व्याख्यायाः बह्वीषु मातृकासु माथुरी फक्किकेति नामान्तरमपि दृक्पथमायाति। तत्त्वचिन्तामण्यर्थावबोधे महदुपकारिणीयं व्याख्या। मूलग्रन्थे समुद्भावितानां शङ्कापत्त्यादीनां समाधानवर्णनापेक्षया सरलया शैल्या मूलार्थप्रकाशन एव अस्या व्याख्याया समधिकप्राधान्यं दरीदृश्यते। सौन्दलोपाध्यायं हरिनाथोपाध्यायं च बहुत्रोद्धृत्य निर्दिशति ग्रन्थकारः मथुरानाथतर्कवागीशः। परिणते वृद्धे वयसि कृतदारपरिग्रहस्य मथुरानाथस्य कश्चित् तनयो बभूव, सोऽपि पितुराशिषा महान् नैयायिकः समपद्यत इति श्रुतिः। श्रूयते, जीवनस्यान्तिमो भागः पुत्रदारादिसहितेन मथुरानाथतर्कवागीशेन काश्यामेवातिवाहितः।

- **श्रीभवानन्दसिद्धान्तवागीशः**

श्रीभवानन्दसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यः खृष्टीयषोडशशतकोद्भवो (१५०० इत्यतः १५२५ इति खीष्टाब्दान्तर्गतसमयः) वङ्गेषु नवद्वीपधाम्नि तदानीं प्रसिद्धो नैयायिकमध्यमणिः समवर्ततेति सिद्धान्तः शुद्धबुद्धीनामैतिहासिकवृद्धानाम्। प्रकाशाख्या तदीया दीधितिव्याख्या तदानीन्तनसमाजेषु प्रेक्षावत्सु महतीं सुख्यातिं समाससाद इति प्रसिद्धः प्रचारः –

‘गुणोपरि गुणानन्दी भावानन्दी च दीधितौ।

सर्वत्र मथुरानाथी जागदीशी क्वचित् क्वचित्।।’[1] इति।

---

[1] कारकचक्रे लेखकपरिचित्यंशे

सिद्धान्तवागीशस्य जनकः श्रीरमापतिभट्टाचार्य्यः। श्रीरामतर्कालङ्कारः श्रीकृष्ण-न्यायवागीशः चेति सिद्धान्तवागीशस्य द्वावात्मजावप्यास्ताम्। परं परभाविकाले भवानन्दीय-सम्प्रदायस्य प्रचारः प्रसारः काशीधाम्नि एवालक्ष्यत।

- **<u>श्रीजगदीशतर्कालङ्कारः</u>**

सनातनमिश्रप्रपौत्रस्य माधवमिश्रपौत्रस्य यादवचन्द्रविद्यावागीशपुत्रस्य मैथिल-मिश्रान्वयावतंसस्य रघुनाथरुद्रेश्वरजनकस्य काश्यपगोत्रोद्भवस्य रामभद्रसार्वभौम-भवानन्द-सिद्धान्तवागीशयोः प्रियतमशिष्यस्य जगदीशतर्कालङ्कारभट्टाचार्यस्य नाम न श्रुतं येन, वस्तुतस्तु न भारतवर्षीय एव सः। एतस्य प्रतिभाप्रभा न केवलं भारतम्, अपि तु समग्रं विश्वं भासयति।

- **<u>श्रीगदाधरभट्टाचार्य्यः</u>**

वङ्गदेशान्तर्गतलक्ष्मीपाशग्रामवास्तव्यः गदाधरभट्टाचार्यः हरिरामतर्क-वागीशान्तेवासी जीवाचार्यगोस्वामिपुत्रः, रघुनन्दनवाचस्पतिपौत्रः, रामतर्कालङ्कार-कृष्णदेव-विद्याभूषण-रामदेव-महादेव-रघुदेवन्यायवागीशानां जनकः तदीयकृतिततिना यथावर्जयति सचेतसां चेतांसि न तथा अन्यः कश्चित् विद्वानिह समर्थः।

गदाधरभट्टाचार्यश्च पूर्ववङ्गदेशजः इति तात्कालिकानामाशयः। अस्मादेव कारणात् स्वोत्तमशिष्याय गदाधरभट्टाय पाण्डित्यलक्षकं शिरोमणिबिरुदमवितीर्यैव कराल-कालवशं गते तद्गुरौ हरिरामतर्कवागीशे तत्पाठशालास्थाः छात्रा अनवाप्तोपाधिकाद् गदाधरभट्टात् शास्त्राध्ययनाय पराङ्मुखा बभूवुः। गदाधरस्तु कस्मिंश्चिदुपवने तत्रस्थान् वृक्षानेवाध्यापयितुमारेभे। कदाचित्कुसुमावचयनाय समागताः केचिद् जिज्ञासवः गादाधरीयानितरसाधारणान् परिशीलनपरिशोधनपरिपाठान्निशम्य अतिविस्मिताः समभवन्। ततः तदीयवैदुष्यपरिमलाकृष्टाः बहवश्च्छात्रा समाजग्मुरध्ययनाय गदाधरात् इति साम्प्रदायिकी किंवदन्ती।

मद्गवेषणप्रबन्धस्यानुबन्धचतुष्टयमप्यत्र वक्तव्यमिति न्यायपदार्थेषु तर्कपदार्थस्य विशेषतः तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थस्थस्य तट्टीकास्थस्य च तर्कप्रकरणस्य च जिज्ञासुरिह अधिकारी, विषयः तर्कपदार्थतत्त्वम्, प्रयोजनं तर्कपदार्थतत्त्वज्ञानम्, सम्बन्धश्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः इति बोध्यः।

मदीये शोधकार्ये शोधपद्धतिः निर्दिष्टा काचित् अनुसृता। शोधप्रबन्धस्य शीर्षकचयनादनन्तरमेव शोधबन्धोपयोगितथ्यसंग्रहः आरब्धः। अतः अस्य शोधकार्यस्य प्राथमिकपर्याये संग्रहात्मिका (Accumulative Research), द्वितीय पर्याये विश्लेषणात्मिका (Analytical Research) तुलनात्मिका (Comparative Research) च शोधपद्धतिः अङ्गीकृता।

शोधप्रबन्धः अयं सरससुरगिरा देवनागरीलिप्या 'संस्कृत-टेक्ष्ट्' इति संगणकीयफ्रण्ट्-सहायेन निबद्धः। अन्येषां बोधसौकर्य्याय मार्गनिर्देशकानुमतिमादाय संस्कृतविभागानुमोदिता सरला सहायकग्रन्थसूचीशैली चानुसृता।

प्रथमे अध्याये प्रस्तावितविषयोपयोगिनो विषयाः समालोचिताः। तथाहि तत्र नव्यन्यायप्रादुर्भावः, गङ्गेशोपाध्यायस्य परिचयः, तत्कृतस्य तत्त्वचिन्तामणेः परिचयः, तथा तत्त्वचिन्तामणिश्रितानां कृतीनां परिचयः प्रथमत उपन्यस्तः। ततः याः प्रसिद्धाः टीका अत्र पर्यालोचिताः, तासां टीकानां तथा टीकाकृतां परिचयः क्रमशः प्रथमे अध्याये प्रपञ्चितः। सत्स्वपि बहुषु व्याख्यानेषु तत्त्वचिन्तामण्याश्रितेषु इह प्रबन्धे प्रसिद्धाः दीधिति-रहस्य-प्रकाश-जागदीशी-गादाधर्यश्च पर्यालोचिताः। एवं प्रथमाध्यायान्ततः प्रबन्धस्य अनुबन्ध-चतुष्टयम्, पूर्वपरिकल्पना (Hypothesis), शोधपद्धतिः (Research Methodology) इत्येते विषया अपि सन्निवेशिताः यथामति।

द्वितीयः अध्यायः

दर्शनशास्त्रेषु तर्कस्य स्वरूपं प्रयोजनञ्च

- **तर्कस्वरूपम्**

तर्कस्वरूपेऽप्यस्ति विदुषां वैमत्यं, यथा अनिष्टस्य प्रसङ्ग आपत्तिरेव वा तर्कः इति केचित्। केषाञ्चित्सम्प्रदायानां नये, संशयनिश्चयपदार्थाभ्यां भेदः तर्कस्यासम्भवः, तर्कः संशयनिश्चयात्मक एव। परं न्यायसूत्रभाष्यवार्त्तिकादिषु **'भवेदित्येष प्रत्यय इत्यस्य स्वरूपम्'** इत्यत्र भवेदिति पदे सम्भावनायां विधिलिङः प्रयोगात्संशयनिश्चयाभ्यामतिरिक्तः सम्भावनात्मकः ज्ञानविशेष एव तर्क इति केचित्। परन्तु संशयनिश्चयाभ्यां भिन्नतया सम्भावनात्मकस्य ज्ञानविशेषस्य तर्कत्वं न स्वीकृतं प्राचीनैः नैयायिकैः। वस्तुतः सम्भावनात्मकं ज्ञानं हि संशय एव। किन्तु न्यायनये तर्कः संशयाद् भिद्यते। अतः सिद्धान्त उदयनाचार्यादीनां प्राचीनानाम् अनिष्टापत्तिरेव तर्क इति। परं बौद्धाभिमतानुगामि अनिष्टप्रसङ्गत्वं नेह न्यायेऽभ्युपगतम्। अत्र न्याये प्रमाणैः बाधितः पदार्थ एव अनिष्टपदार्थः, तस्य प्रसङ्ग आपत्तिरूपं ज्ञानमेव तर्कः इति स्वीकृतः। अतोऽनिष्टप्रसङ्ग इति प्रयोगापेक्षया बाधितार्थप्रसङ्ग इति एव न्यायशास्त्रेषु प्रयोगः समधिकः सुलभः। संशयनिवर्त्तकत्वात् असौ तर्कः संशयव्युदास इत्यपि संज्ञितः प्राञ्चैः।

- **भाष्यस्थतर्कलक्षणम्**

पञ्चावयववाक्यात्मकं परमं न्यायं प्रपञ्च्य तर्कलक्षणं महर्षिणाक्षपादेन सूत्रितमित्थम् –

'अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः'[2] इति।

[2] वात्स्यायनभाष्ये, फणीभूषणतर्कवागीशसम्पादिते, पृ 304

अस्यायमाशयः, सामान्यतो ज्ञातस्य किन्तु तत्त्वतः सम्पूर्णतयाज्ञातस्य पदार्थस्य तत्त्वज्ञानार्थं कारणोपपत्तितः प्रमाणसम्भवप्रयुक्तो ज्ञानविशेष एव तर्कः। **'सामान्यतो ज्ञाते, विशेषतोऽज्ञाते धर्मिण्येकपक्षानुकूलकारणदर्शनात्तस्मिन् सम्भावनाप्रत्ययो भवितव्यता-वभासः तदितरपक्षशैथिल्यापादनेन तद्ग्राहकं प्रमाणमनुगृह्णन् सुखं प्रवर्तयन् तत्त्वज्ञानार्थी भवतीति ऊहस्तर्कः'** इति सूत्रार्थः जरन्नैयायिकजयन्तभट्टाभिमतः।

न्यायदर्शने तर्कः प्रमाणानुग्राहकः ऊहात्मको ज्ञानविशेषः। अतः सूत्रे – 'ऊहस्तर्क' इति उपात्तम्। तर्कस्य प्रयोजनं प्रतिपादितं महर्षिगोतमेन सूत्रकारेण – 'कारणोपपत्तितः' इति। कारणेत्यस्य प्रमाणमिति, उपपत्ति इत्यस्य सम्भावनेति तात्पर्यम्। तेन प्रमाणसम्भावनप्रयुक्तो ऊहात्मको ज्ञानविशेषः तर्क इति फलति। कुत्र चास्य तर्कस्य प्रवृत्तिः, को वा तर्कस्य विषयः इति जिज्ञासायां सूत्रे – 'अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे' इति।

- **<u>नव्यन्यायसम्मततर्कलक्षणस्य सङ्गतिः</u>**

यद्वा भवतु, प्राचां सूत्रकारभाष्यकारादीनामेतन्मतं परभाविनि काले नव्यैः नैयायिकैः विशदतया प्रपञ्चितमित्थम् – यस्मिन् पदार्थे व्यापकपदार्थस्य अभावः निश्चितः, तस्मिन् पदार्थे तद्व्याप्यपदार्थारोपप्रयुक्तो व्यापकपदार्थारोप एव तर्कः इति। तथाहि तर्कसंग्रहादिषु नव्यन्यायानुगतेषु प्रकरणग्रन्थादिषु – **'व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कः'**[3] इत्येवंविधानि लक्षणानि समुपलभ्यन्ते। तर्कयामीत्यनुभवाद् जिज्ञासाविशेषनिवर्त्तक आहार्यारोपविशेषो मानसत्वव्याप्यो जातिविशेषस्तर्कः। वस्तुतस्तु एतादृशं व्याख्यानं न सूत्रविरोधि। तथाहि सूत्रस्थस्य कारणपदस्य व्याप्यमिति, उपपत्तिपदस्य आरोप इति अर्थोपादाने एतादृशार्थसङ्गतिः।

- **<u>वैशेषिकाभिमततर्कविवेचनम्</u>**

प्रशस्तपादेन अविद्या विद्या चेति भेदेन बुद्धिः द्विधा विभक्ता। तत्राविद्यान्तर्गत-तया संशयादीनामुल्लेखानन्तरं तर्कस्यापि अविद्यान्तर्गततया परिगणनं कृतं श्रीधरेण। तथा

[3] तर्कसंग्रहे, नारायणचन्द्रगोस्वामिसम्पदिते, पृ 569

चोक्तं - **'नन्वविद्या चतुर्विधेति परिसंख्यानानुपपतिः, रूढस्य तर्कस्यापि सम्भवात्। अनुभूयते ह्यन्तरा संशयं निर्णय च तर्कः'** इति। संशयनिश्चयाभ्यां विलक्षण एवासौ तर्कः। न कोटिद्वयाभावात् संशयः, विशेषदर्शनाभावान्न च निर्णय इति व्याख्यातं वैशेषिकमतम्।

तर्कस्य प्रयोजनमपि व्याख्यातं तत्रेत्थं **'तर्कः तत्त्वज्ञानार्थः'** इति। अपि च, प्रतिपक्षनिश्चयस्य इव प्रतिपक्षसंशयस्य अर्थात् बाधसंशयस्य अपि हेतोरसाधकत्व-सम्पादकत्वम् एव। यावत्पर्यन्तं बाधाभावसंशयस्य लेशमात्रमपि स्थितिः, न तावत्पर्यन्तं हेतोः साध्यसाधकत्वसामर्थ्यम्। तेन अपेक्षितः बाधाभावनिश्चयः। अतस्तादृशसंशय-निरासाय तर्कप्रवृत्तिः, तर्केण विषयविवेचनानन्तरमेव निर्बाधम् अनुमानप्रवृत्तिः इति सिद्धं तर्कस्य प्रमाणानुग्राहकत्वम्। अत्रेदमपि ध्येयं, तर्को हि इतिकर्तव्यतां पूरयति। प्रमाणेन अर्थनिश्चयः कथं सम्पाद्यः इति आशङ्कायां तर्केण विषयो विवेच्यते, विषयविवेचनात्परं प्रवर्ततेऽनुमानम्। यद्ययं तर्को न स्यात् तर्हि वैशेषिकसम्प्रदायसम्मतः अनिष्टप्रसङ्गः अपि न स्यात्, अनिष्टापादनरूपः प्रसङ्गः तर्कादनतिरिक्त एव।

- **न्यायमञ्जरीदिशा तर्कः**

नैव तर्के संशयवत्कोटिद्वयस्य समानतयोल्लेखः, नापि निर्णयवत् अन्यतरधर्मिणो विषयत्वं भवति। नैव संशयवत् धर्मिगतविशेषस्य अनवगमात् उभयोः पक्षयोः साम्येन निर्देशः। नापि निर्णयवत् अन्यतरधर्मगतानां विशेषाणामवगाहनं तर्के। किन्तु अन्यतरपक्षे सम्भावनां प्रकटयति यथा भवेदयं पुरुष इति। एवमेवायं त्रिशङ्कुरिवाल्वमानः प्रत्ययान्तरनिवृत्तये प्रभवन् प्रत्ययानुभवादेवायं तर्कः परिकल्प्यते इति जयन्तसिद्धान्तः।

- **तर्कस्य सर्वप्रमाणानुग्राहकत्वम्**

सोऽयमनुमितिकारणीभूताविनाभावनिश्चयसम्पत्त्यर्थं साहचर्यनिश्चयप्रतिबन्धि-व्यभिचारशङ्काध्वान्तकृन्तकस्तर्को हि न प्रमाणसंगृहीतः, नापि प्रमाणान्तरं, परं प्रमाणानु-ग्राहको न्यायपूर्वाङ्गो वादे साधनायोपलम्भाय कल्प्यते इति न्यायसूत्रभाष्यकारसिद्धान्तः। भाष्यकारेण भाषितं प्रथमसूत्रव्याख्यायां – **'तर्को न प्रमाणसंगृहीतो न प्रमाणान्तरं,**

प्रमाणानामनुग्राहकस्तत्त्वज्ञानाय कल्पत'[4] इति। अपि च, **'प्रमाणानि संशयिते विषये प्रवर्तितानि तर्केणानुगृह्यन्ते, तत्त्वज्ञानविषयस्य विभागात्तत्त्वज्ञानाय कल्पते तर्क इति सोऽयमित्थंभूतस्तर्कः प्रमाणसहितो वादे साधनायोपलम्भाय चार्थस्य भवतीत्येवमर्थं पृथगुच्यते प्रमेयान्तर्भूतोऽपि'**[5] प्रथमन्यायसूत्रभाष्ये। ननु किं नाम प्रमाणानुग्राहकत्वमिति चेत्, उच्यते – **'पक्षे विपक्षजिज्ञासाविच्छेदस्तदनुग्रहः।'**[6] इति।

न केवलमनुमानप्रमाणस्य, अपि तु समेषामेव प्रमाणामनुग्राहकस्तर्क इति सिद्धान्तः न्यायवैशेषिकशास्त्रेषु। किं बहुना, एतदनुरूपं प्रसिद्धं श्रीवरदराजाचार्यवचः - **'विरोधिशङ्कयावकुण्ठितां प्रमाजनकत्वशक्तिं प्रतिबन्धकशङ्कानिराकरणेनोद्भासयत्ययं तर्कः'**[7] इति। अपि च, वरदराजेनैव तार्किकरक्षायां भणितम् - **'प्रत्यक्षादेः प्रमाणस्य तर्कोऽनुग्राहको भवेत्'**[8] इति। न्यायसिद्धान्तेन प्रभावितैः नव्यमीमांसकैः नारायणभट्टैरपि स्वकीये मानमेयोदये ग्रन्थेऽगादि -

'यतः प्रत्यक्षशब्दादिप्रमाणान्यखिलान्यपि।

तर्कं विना न जीवन्ति प्रत्यक्षे तावदीक्ष्यताम्।।'[9] इति।

- <u>**तर्कप्रयोजनम्**</u>

'तर्काप्रतिष्ठानात्'[10] इति ब्रह्मसूत्रस्य व्याख्याने श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैः आम्नातमेवं यत्सूत्रार्थविप्रतिपत्तौ तर्केणैव प्रकृतसूत्रार्थो निर्णेय इति। धर्मनिर्णयार्थं वेदाविरोधिनः तर्कस्य प्रयोजनीयता श्रीमनुना भगवतापि उररीकृतम्।

---

[4] न्यायदर्शने, फणिभूषणतर्कवागीशसम्पादिते, पृ 52

[5] तत्रैव, पृ 52

[6] तार्किकरक्षायां, पण्डितविन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिसम्पादितायां, पृ 196

[7] तत्रैव, पृ 196

[8] तत्रैव, पृ 193

[9] मानमेयोदये, गणपतिशास्त्रिसम्पादिते, पृ 18-21

[10] ब्रह्मसूत्रम् 2/1/12

वादे स्वपक्षस्थापनाय परपक्षनिरासाय च प्रमाणातर्कान्यतरसमाश्रयणात् प्रमाण-तर्कसाधनोपालम्भत्वमस्यान्वेति। वस्तुतः प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भत्वं न केवलं वादस्य, अपि तु वादजल्पवितण्डासु तिसृषु एव। परं वादार्थमुपयुज्यमाने तर्के प्रमाणानुसरणं सुलभम्। यद्यपि तत्त्वनिश्चये प्राधान्यं प्रमाणस्य, तथापि प्रमाणविषयविपर्य्ययशङ्काविघटित-प्रमाणानामुपोद्बलकः असौ तर्क एव।

- **<u>तर्कभेदाः</u>**

प्राचां नये तर्कस्य प्रसिद्धं पञ्चविधत्वमपि आचार्यवरदराजः तार्किकरक्षायां संगृह्णाति –

'आत्माश्रयादिभेदेन तर्कः पञ्चविधः स्मृतः।'[11] इति।

तथाहि तर्कस्य पञ्चाङ्गानि यथा – आत्माश्रयः, इतरेतराश्रयः, चक्रकाश्रयः, अनवस्था, अनिष्टप्रसङ्गश्चेति।

- **<u>तर्कस्य संशयनिश्चयानुमानातिरिक्तत्वविचारः</u>**

ननु प्रथमसूत्रे पृथगुल्लिखितः तर्कपदार्थो संशये निश्चये अनुमाने वान्तर्भवन् नातिरिच्यत इति केषाञ्चिदाक्षेपः। अत्र प्रबन्धे तेषां पूर्वपक्षमतानामसारत्वं प्रदर्श्य न्यायमतानुसारं तर्कपदार्थस्य पृथक्पदार्थत्वोपपादने प्रयासः विहितः। पूर्वपक्षिणां प्रसिद्धं कोटित्रयमिह पर्यालोचितम्। तत्र तर्को न संशयसंगृहीतः, उभयकोटिकविमर्शात्मकानव-धारणप्रत्ययत्वाभावात्, विशेषदर्शनाभावे सामान्यज्ञाने सत्यपि कोटिद्वयाभावात् पुरुष-सम्भावनमात्रस्य द्योतनात् च। एवं निश्चयान्तर्गत एवासौ तर्क इति द्वितीयः पक्षः अपि निरस्तः, विशेषदर्शनाभावात् अवधारणात्मकत्वात् च। तृतीयतः, अनुमानस्यैव तर्क इति व्यपदेशः, न तर्को भिन्नः अनुमानात् इति मतमपि हेयम्। अतः तर्कः पृथक्पदार्थ इति उपपन्न एव।

---

[11] तार्किकरक्षायां, पण्डितविन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिसम्पादितायां, पृ 196

एवं ***दर्शनशास्त्रेषु तर्कस्य स्वरूपं प्रयोजनञ्च*** इत्याख्ये द्वितीये अध्याये पर्यालोचिताः तर्कस्वरूपं, तर्कलक्षणं, तर्कप्रयोजनं, तर्कभेदा इत्येते विषयाः। तर्कस्वरूपलक्षणवचश्चर्चायां प्रथमतः प्राचीनन्यायमतं, वैशेषिकमतं चालोचितमिह। **'अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः'** इति सौत्रतर्कलक्षणपर्यालोचनं विधाय नव्यानां **'व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्क'** इति तर्कलक्षणं परीक्षितम्। प्रसङ्गात् न्यायमञ्जरीधृतस्य, न्यायकुसुमाञ्जलिपर्यालोचितस्य च तर्कविचारस्य समासेनेह विमर्श उपस्थापितः। एवं क्रमेण तर्कस्य सर्वप्रमाणानुग्राहकत्वं, तर्कप्रयोजनं, तर्कभेदांश्च पर्यालोच्य अध्यायान्ततः तर्कस्य संशयानुमानान्तर्भावविचारः उपस्थापितः।

तृतीयः अध्यायः

तत्त्वचिन्तामणिस्थतर्कप्रकरणसमीक्षणम्

तृतीये अध्याये प्रदर्शिताः तत्त्वचिन्तामणौ तर्कस्वरूपं कथमाधृतमिति। तत्र लभ्यमानानां विचाराणाम् इत्थं विभागः कर्तुं शक्यते - तर्के अनवस्थादोषप्रसङ्गः, अनवस्थापरिहारः, न्यायकुसुमाञ्जलिकारमते मणिकारस्य स्वारस्यं, खण्डनखण्डखाद्यमत-खण्डनम्, पूर्वपक्षमतनिरासः चेति।

- **मणिग्रन्थस्थतर्कस्वरूपम्**

चिन्तामणौ तर्कलक्षणादिविषये कोऽपि विचारः नोपलभ्यते। गङ्गेशोपाध्यायेनापि केवलं **'व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतं सहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहकं, ज्ञानं निश्चयः शङ्का च, सा च क्वचित् उपाधिसन्देहात् क्वचिद्विशेषादर्शनसहितसाधारणधर्मदर्शनात्। तद्विरहश्च क्वचिद्विपक्षबाधकतर्कात्, क्वचित् स्वतः सिद्ध एवे**ति।'[12] अयमापाततः तर्कस्य परिचयः इत्युक्तः।

- **तर्के अनवस्थादोषप्रसङ्गः**

तर्के दलद्वयमस्ति - आपाद्यदलम् आपादकदलं चेति। आपाद्यापादकयोः धूमाभाववह्न्यभावयोः व्याप्तिनिश्चयश्च 'यदि वह्निर्न स्यात् तर्हि धूमोऽपि न स्यात्' इति तर्कं जनयति। एवं तर्ककारणीभूते आपाद्यापादकव्याप्तिग्रहे पूर्वोक्तवत् पुनर्व्यभिचार आशङ्क्यते चेत् तत्परिहाराय व्यभिचारतर्कान्तरमन्वेषणीयम्। तादृशतर्कान्तरं प्रति आशङ्क्यते चेत् तत्परिहाराय पुनस्तर्कान्तरमन्वेषणीयमित्येवं रीत्या अनवस्था प्रसज्यते।

[12] तत्वचिन्तामणौ, व्याप्तिग्रहोपायप्रकरणे, कामाख्यानाथतर्कवागीशसम्पादिते, पृ 210

अयं च दोषः व्याप्तिग्रहं प्रति कारणीभूतं तर्कं प्रति व्याप्तिग्रहस्य कारणत्वात् प्रसज्यते। एतदेव विवृतं मणिकारेण **'तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेन अनवस्थेति चेन्न यावदाशङ्कं तर्कानुसरणात्'**[13] इति।

- **<u>अनवस्थादोषपरिहारः</u>**

अनवस्थायाः परिहारोऽपि तस्यामेव पङ्क्तौ प्रदर्शितो मणिकारेण **'यावदाशङ्कं तर्कानुसरणादि'**ति। यादृशवह्निधूमव्याप्तिग्राहकतर्कात् तादृशतर्कविघटकस्य शङ्कासामान्यस्य तर्कभिन्नादेव कारणादनुत्पादः तादृशशङ्कानुत्पादः तादृशतर्कप्रदर्शनेन अनवस्था परिहर्तुं शक्यते इति। तदेव विविच्य निरूपितं मणिकारेण **'यत्र च व्याघातेन शंकैव नावतरति तत्र तर्कं विनैव व्याप्तिग्रहः'**[14] इति। यत्र आपाद्यापादकव्याप्तिग्रहविघटकशङ्काया व्याघातेनैव अनुत्पादः तस्माद् तर्कस्य च सुस्थितिः तत्र तर्कान्तरस्यानावश्यकत्वात् तर्कान्तरे पुनश्शङ्का, तच्छङ्काविघटना पुनस्तर्कान्तरमित्येवं रीत्या नास्ति अनवस्थेति तस्याशयः।

- **<u>न्यायकुसुमाञ्जलिकारमते मणिकारस्य स्वारस्यम्</u>**

एवं तर्काङ्गीकारे प्रसक्तम् अनवस्थादोषं परिहृत्य स्वोक्ते विषये उदयनाचार्याणां संवादः प्रदर्शितो गङ्गेशेन **'तदिदमुक्तं तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघातो न भवतीति न हि सम्भवति स्वयं वह्न्यादिकं धूमादिकार्यार्थं नियमत उपादत्ते, तत्कारणं तन्नेत्याशङ्क्यते चेति'**[15] इति। तस्य चायमर्थः, तर्के प्रयुक्ते तत्कारणीभूते कृतायां व्याप्तिग्रहे तादृशमेवाशङ्कनीयं यादृशशङ्कायां सति स्वक्रियाव्याघातो न भवति। यदि स्वक्रियाव्याघातो भवति तर्हि स्वक्रियाव्याघातेनैव प्रतिबद्धत्वात् शङ्कैव नोदेतीति। स्वयं धूमादिकार्यार्थं वह्नौ प्रवृत्तिं कृत्वा पुनः धूमं प्रति वह्निः न कारणमिति कथं कथयेदिति। इत्थं योयमनवस्थादोषः, तत्परिहारश्च चिन्तामणौ प्रदर्शितः स च उदयनाचार्याणां कुसुमाञ्जलौ अपि दृश्यते।

---

[13] तत्वचिन्तामणौ, कीर्त्यानन्दझासम्पादिते, पृ 675

[14] तत्रैव

[15] तत्वचिन्तामणौ, कालीपदतर्काचार्यसम्पादिते, पृ 595

- <u>**खण्डनखण्डखाद्यमतखण्डनम्**</u>

श्रीहर्षेण कृतस्य न्यायमतखण्डनस्य खण्डनं तत्वचिन्तामणौ लभ्यते। **'अत एव व्याघातो यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्तराम्। व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः।। इत्यपास्तम्। न हि व्याघातः शङ्काश्रितः, किन्तु स्वक्रियैव शङ्काप्रतिबन्धिकेति न वा विशेषदर्शनात् क्वचिच्छङ्कानिवृत्तिरेवं स्यात्'** इति। अस्यायमाशयः, शङ्काधिकरणावृत्तित्वा-विशेषितस्यैव व्याघातस्य शङ्काप्रतिबन्धकत्वम्। न तु शङ्काधिकरणावृत्तित्वविशिष्टस्य येन पूर्वोक्तदोषः प्रसज्येत। तथा च शङ्काया प्रतियोगिकोट्यप्रविष्टतया तादृशज्ञानेनैव शङ्कानुत्पादसम्भवात्, सत्यां च विरोधिभूतशङ्कायां निवृत्तौ तर्कावतारो भविष्यत्येवेति श्रीहर्षमतमयुक्तमिति।

- <u>**पूर्वपक्षमतनिरासः**</u>

यथा श्रीहर्षमतं खण्डितमिह मणौ, एवमेव बहूनां पूर्वपक्षिणां मतानि 'अन्ये तु', 'यत्तु', 'अपरे तु' इत्यारभ्य अनूद्य दूषितानि। दिङ्मात्रमिहोदाहरणं यथा –

तर्कः व्याप्तिग्रहं प्रति परम्परयापि न प्रयोजक इति वदतां मीमांसकैकदेशिनां मतमनूद्य मणिकृता दूषितम्। तथा ह्ययमाशयो मीमांसकानां, साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यप्रत्यक्षमात्रेण व्याप्तिग्रहो जायते। तत्र व्यभिचारसंशयस्याप्रतिबन्धकतया तर्कस्यानुसरणं निष्फलमेवेति। परमेतन्मतमयुक्तम्। एतन्मते हि सर्वत्र पक्षेतरत्वमुपाधिः स्यात्। पर्वतो वह्निमान् धूमात् इत्यत्र पक्षे साध्यस्य सन्दिग्धतया दृष्टान्तेषु च साध्यस्य निश्चिततया तदन्तर्भावेण च पक्षेतरत्वस्य पक्षान्तर्भावेण साध्यव्यापकत्वस्य सम्भवात्, साधनाव्यापकत्वस्य सम्भवात् तस्य उपाधित्वं दुर्वारम्। तथा सति वह्निमान् च धूमादित्यादिः सद्धेतुरपि सोपाधिकत्वात् दुष्येत्। न केवलं धूमादिसद्धेतूनां दुष्टताप्रसङ्गः सर्वत्र पक्षेतरत्वस्य पक्षं विहाय अन्यत्र साध्यवत्सु अवश्यं सद्भावात् उक्तरीत्या अपि तु तस्य सर्वत्रोपाधित्वापत्तौ अनुमानमात्रमुच्छिद्येत। उपाधेः व्यभिचारोन्नायकतया वा सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया वा दूषकत्वात्।

चतुर्थः अध्यायः

तत्त्वचिन्तामणेस्तर्कप्रकरणे रघुनाथ-मथुरानाथकृतटीकयोः समीक्षणम्

तत्त्वचिन्तामणेस्तर्कप्रकरणे रघुनाथकृतटीकायाः समीक्षणम्

गङ्गेशोपाध्यायप्रणीतस्य तत्त्वचिन्तामणेः प्रसिद्धासु साक्षाट्टीकासु आनन्यमयते पण्डितशिरोमणिरघुनाथशिरोमणिप्रणीता तत्त्वचिन्तामणिदीधितिटीका। सेयं विचारबहुला गम्भीरतत्त्वोपेतापि लघ्वी। शब्दसंक्षिप्तापि दीधितिरियमर्थभूयिष्ठेति विदां वादः। तत्र मण्युक्ततर्कस्य कार्यकारणभावग्राहकत्वोपपादनम्, व्याप्तिग्रहे कार्यकारणभावज्ञानस्यावश्यकत्वप्रदर्शनम्, तर्कशरीरस्थपदव्यावृत्तिप्रदर्शनम्, रघुनाथमतानुसारं मण्युक्तायाः प्रथमशङ्काया मण्युक्ततर्कप्रतिबन्धकत्वनिरूपणम्, रघुनाथमतानुसारं मण्युक्ताया द्वितीयशङ्कायाः मण्युक्ततर्कप्रतिबन्धकत्वनिरूपणम्, रघुनाथमतानुसारं मण्युक्तायास्तृतीयशङ्कायाः मण्युक्ततर्कप्रतिबन्धकत्वनिरूपणम्, मणिस्थतदुपादानपदार्थनिरूपणम्, मिश्रमतप्रदर्शनम्, धूमत्वावच्छिन्नधूमे वह्निजन्यत्वविचारः इत्येते च विषयाश्चर्चिताः।

- **मण्युक्ततर्कस्य कार्यकारणभावग्राहकत्वोपपादनम्**

हुताशनरासभादिपदार्थसमूहस्य धूमेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञायते हुतानशनाद्यन्यतमं धूमकारणम् इति। सामान्यतया हुताशनरासभाद्यन्यतमं धूमकारणमित्यवधारणादनन्तरं संशयो जायते - किम् हुताशनादीनि सर्वाण्येव धूमं प्रति कारणानि इत्येकः पक्षः, कानिचन हुताशनादीनि एव कारणानीत्यपरः पक्षः, हुताशनादीनि कानिचन न कारणानीत्यन्यः कश्चन पक्षः। ततश्च यस्याभावेऽपि अन्येभ्यः धूमोत्पत्तिर्दृश्यते तस्य धूमं प्रत्यहेतुत्वं सिद्धं भवति। किञ्च, यस्याभावे सत्स्वप्यन्येषु न धूमोत्पत्तिर्दृश्यते तस्यैव धूमं प्रति कारणत्वं सुनिश्चितं

भवति। यथा वह्न्यभावे सत्स्वपि रासभादिषु न धूमोत्पत्तिर्दृश्यते इति वह्नेरेव धूमं प्रति कारणत्वम्।

- **व्याप्तिग्रहे कार्यकारणभावज्ञानस्यावश्यकत्वप्रदर्शनम्**

व्याप्तिग्रहार्थमवश्यमेव कार्यकारणभाव आवश्यकः। अत्र कारणं हि व्याप्तिग्रहः कार्यकारणभावाधीन एव। कार्यं वै व्यभिचारिविरोधि। व्याप्तिरपि व्यभिचारिविरोधिनी। एवं कार्यतानिश्चयः 'धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादि'ति तर्कद्वारा व्यभिचारशङ्कां निराकरोति। अतः व्याप्तिः कार्यकारणभावाधीना।

- **रघुनाथमतानुसारं मण्युक्ताया द्वितीयशङ्कायाः मण्युक्ततर्कप्रतिबन्धकत्वनिरूपणम्**

'क्वचिद्वह्निं विनापि भविष्यती'ति मण्युक्तसंशयः धूमत्वजात्याश्रय-यत्किञ्चिद्व्यक्तिवाचित्वेन धूमत्वसामानाधिकरण्येन स्वमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वाव्यवहित-प्राक्क्षणको न वेति शङ्कायां पर्यवसितो भवति। तेन पूर्ववत् **'क्वचिद्वह्निं विनापि भविष्यती'**त्यतः पर्यवसितायाः धूमत्वजात्याश्रययत्किञ्चिद्व्यक्तिवाचित्वेन धूमत्व-सामानाधिकरण्येन स्वमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वाव्यवहितप्राक्क्षणको न वेति शङ्कायाः मण्युक्तं रघुनाथशिरोमणिसम्मतं धूमो यदि वह्निजन्यत्वाभाववान् स्यात् स्वसमानाधिकरण-वह्निमदन्यस्वाव्यवहितप्राक्क्षणकान्यत्वरूपवहन्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्टोत्पन्नत्वाभाववान् स्यात् इति तर्कं प्रति प्रतिबन्धकत्वं सुस्पष्टम्। एतत्सर्वं मनसि निधायैव दीधितिकृता उक्तम् – **'अत्र आद्या द्वयी शङ्का इष्टापत्तिपर्यवसायिनी।'**[16] इति।

- **रघुनाथमतानुसारं मण्युक्तायास्तृतीयशङ्कायाः मण्युक्ततर्कप्रतिबन्धकत्वनिरूपणम्**

रघुनाथशिरोमणिनये **'धूमः अहेतुको न वे'**त्याकारकः संशयो हेतुजन्यत्व-सामान्याभावविषयकतया धूमधर्मिकविशिष्टोत्पन्नत्वरूपापाद्यस्याभावनिश्चयं प्रति प्रतिबन्धकः। अत्र कारणं हि सामान्याभावज्ञानं विशिष्टबुद्धिं प्रति प्रतिबन्धकम्। एवं हि

[16] तत्त्वचिन्तामणौ, कीर्त्यानन्दझासम्पादिते, पृ 693

तर्कजनकीभूतो य आपाद्यव्यतिरेकनिश्चयस्तस्य विघटकत्वेन मूलोक्तायाः **'धूमः अहेतुक एव उत्पत्स्यत'** इति तृतीयशङ्कायाः तर्कविरोधित्वम्। अतो दीधितौ उक्तम् – **'तृतीया पुनरापादकाद्यप्रसिद्धिपर्यवसायिनी।'**[17] इति।

<u>तत्त्वचिन्तामणेस्तर्कप्रकरणे मथुरानाथकृतटीकायाः समीक्षणम्</u>

अस्याः माथुरीति प्रसिद्धायाः मथुरानाथप्रणीतायाः टीकायाः रचनाशैली सरला विस्तृतव्याख्यानोपेता च। मूलग्रन्थोक्तार्थे अनुपपत्तीरुद्भाव्य परिष्कारादिभिः अनुपपत्तीः परिहरन् टीकायां मथुरानाथः मणिकर्तुरभिप्रायं सम्यक्तया विशद्य प्रकाशयति। तत्र माथुर्याः पर्यालोचनेन मूलोक्ततर्कस्य वह्निधूमव्याप्तिग्रहोपयोगित्वप्रदर्शनम्, मण्युक्ततर्कशरीरस्थाभावपदेन अन्योन्याभावग्रहणप्रयोजननिरूपणम्, अव्याप्यवृत्तित्वस्वरूपनिरूपणम्, तर्कघटकदलानां सार्थक्यम्, यज्ञपत्युपाध्यायमतोपस्थापनं तद्दूषणञ्च, रघुनाथशिरोमणेः मतानुवादः, मण्युक्तशङ्कात्रयस्य तर्कप्रतिबन्धकत्वोपपादनम्, वह्न्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वनिश्चयस्य शङ्कात्रयप्रतिबन्धकत्वनिरूपणम्, तर्कानुसरणस्य वैयर्थ्यशङ्का तथा तत्सार्थक्यप्रदर्शनं, तर्कस्य सत्त्वासत्त्वपरिष्कारश्चेति विषयाः समीक्षिताः। अधस्तात् केचन एव विषयाः समासेन प्रतिपाद्यन्ते।

- <u>**चिन्तामणिग्रथिततर्कस्य अन्योन्याभावघटिततया निरूपणम्**</u>

तत्त्वचिन्तामणौ **'धूमो यदि वह्न्यसमवहिताजन्यत्वे सति वह्निसमवहिताजन्यः स्यान्नोत्पन्नः स्यादि'**ति तर्कः प्रदर्शितः। यद्यपि चिन्तामणिग्रथितः तर्कः अत्यन्ताभावघटितः तथापि मथुरानाथेन तु अन्योन्याभावत्वेन उक्तस्तर्को व्याख्यातः। तेन मथुरानाथमते मण्युक्तस्य तर्कस्याकारः - **धूमो यदि वह्न्यसमवहितजन्यभिन्नत्वविशिष्टवह्निसमवहितजन्यभिन्नत्ववान् स्यात् उत्पन्नत्वाभाववान् स्यात्** इति। तथाहि माथुर्यां मथुरानाथेनागादि –

[17] तत्त्वचिन्तामणौ, कीर्त्यानन्दझासम्पादिते, पृ 693

‘धूम इति धूमो यदि वह्न्यसमवहितजन्यभिन्नत्वविशिष्टवह्निसमवहितजन्यभिन्नत्ववान् स्यात् उत्पन्नत्वाभाववान् स्यादित्यर्थः, विशिष्टान्तं द्वितीयभिन्नत्वविशेषणम्।’[18] इति।

- <u>**मण्युक्ततर्कशरीरस्थाभावपदेन अन्योन्याभावग्रहणप्रयोजननिरूपणम्**</u>

ननु वह्न्यसमवहितजन्यत्वाभावविशिष्टवह्निसमवहितजन्यत्वाभावस्यैवापादकत्व-सम्भवे उभयत्र भेदपदोपादानं किमर्थमिति जिज्ञासायामुपच्यते यद् अत्यन्ताभावस्य अव्याप्यवृत्तित्वमिति कश्चन पक्षो वर्तते। एवम् अत्यन्ताभावस्याव्याप्यवृत्तित्वपक्षे वह्निशून्यताकालीनवह्निमद्देशोत्पन्नघटादौ व्यभिचारापत्तिः भवति तादृशघटानधिकरण-देशावच्छेदेन वह्न्यसमवहितजन्यत्वाभावस्य तत्र सत्त्वेन आपादकस्य सत्त्वात्। तस्मात् प्रथमभेदपदोपादानम्। यद्यपि अत्यन्ताभावस्य अव्याप्यवृत्तित्वं तथापि भेदस्तु नाव्याप्यवृत्तिः। तेन वह्निशून्यताकालीनवह्निमद्देशोत्पन्नघटादौ वह्न्यसमवहितजन्यत्वाभावे सत्यपि वह्न्यसमवहितजन्यभेदस्तु न भवति। एवं प्रथमभेदपदोपादाने न व्यभिचारापत्तिः।

यदि तर्कशरीरे द्वितीयभेदपदोपादानं क्रियते तदा वह्न्यसमवहितजन्य-भिन्नेऽप्यालोकादौ वह्निसमवहितजन्यत्वाभावस्य आलोकानधिकरणावच्छेदेन सत्त्वेन मूल-शैथिल्यापत्तिः। तस्मात् भेदोपादानम्। तथाहि वामाचरणतर्कवागीशैः माथुर्याष्टीकायाम् उक्तम् – **‘वह्न्यसमवहितजन्यो यो यः तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटविशिष्टस्य वह्नि-समवहितजन्यो यो यः तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटस्य आपादकत्वसम्भवेन पूर्वोक्तदोषाणां नावकाशः।’**[19] इति।

- <u>**तर्कस्य सत्त्वासत्त्वपरिष्कारः**</u>

तर्कस्य व्यभिचारसंशयनिवृत्तिद्वारा व्याप्तिग्रहप्रयोजकत्वं सुस्पष्टम्। तत्र आशङ्क्यते यत् व्यभिचारशङ्काविरहः तर्कश्च स्वरूपसतावेव व्याप्तिग्रहं प्रति प्रयोजको वा उत ज्ञातसतौ इति। अत्र समाधानरूपेण उच्यते यथा व्यभिचारनिश्चयाभावसहचारदर्शनं न

---

[18] तत्त्वचिन्तामणौ, कामाख्यानाथतर्कवागीशसम्पादिते, पृ 219-220

[19] तत्त्वचिन्तामणौ, वामाचरणभट्टाचार्यसम्पादिते, पृ 4

व्याप्तिग्राहकम्, अन्यथा यत्र व्यभिचारसंशयो वर्तते तत्र व्याप्तिग्रहापत्तेः तत्रापि व्यभिचारनिश्चयाभावसहचारदर्शनयोः सत्त्वात्, तथा व्यभिचारसंशयाभावतर्कयोः ज्ञानं न व्याप्तिग्राहकं शङ्कासत्त्वदशायामपि व्यभिचारशङ्काविरहानुकूलतर्कयोः ज्ञानसम्भवात् तत्र व्याप्तिग्रहापत्तेः। तस्मात् स्वरूपसतोरेव तयोः व्याप्तिग्राहकत्वम्। ननु स्वरूपसतोरेव तयोः व्याप्तिग्राहकत्वेपि कदाचिद् भ्रान्तस्य व्यभिचारिण्यपि व्यभिचारविरहानुकूलतकेयाः सत्त्वात् कथं प्रमा-भ्रमविभागः स्यात्। व्यभिचारिण्यपि कारणसमवधानात् व्याप्तिग्रहोत्पत्तौ कुत्र व्याप्तिग्रहस्य प्रमात्वं भ्रमत्वञ्चेति विभागो स्यादिति।

उक्ताशङ्कायाः समाधानरूपेण मूलकारेण उक्तम् - **"सत्तर्कात् व्याप्तिप्रमा, तदाभासात्तदप्रमा विशेषदर्शनसत्यत्वासत्यत्वाभ्यां पुरुषज्ञानमिव।"** इति।

अत्र मथुरानाथेन तर्कस्य सत्त्वं नाम किमिति विचारितम्। तथा हि तर्कस्य सत्त्वं नाम व्यभिचारादिदोषरहितत्वम्। तर्कस्य असत्त्वं नाम व्यभिचारादिदोषविशिष्टत्वम्। तादृशसत्त्वं प्रामाण्यप्रयोजकम्, असत्त्वमप्रामाण्यप्रयोजकमिति बोध्यम्।

एवं सन्ति नैके विषयाः पर्यालोचनीयाः येऽत्र प्रबन्धविस्तारभिया नोच्यन्ते, परं मूलगवेषणप्रबन्धः तेषां पर्यालोचनेन समृद्धः, सुधियां ग्राह्यो भवेदिति आशासे।

<u>पञ्चमः अध्यायः</u>

<u>तत्त्वचिन्तामणिदीधितेस्तर्कप्रकरणे भवानन्द-जगदीश-गदाधरकृतानां टीकानां समीक्षणम्</u>

अथ तत्त्वचिन्तामण्याश्रितदीधितेस्तर्कप्रकरणे भवानन्द-जगदीश-गदाधरकृतानां टीकानां समीक्षणमुपस्थाप्यते।

<u>तत्त्वचिन्तामणिदीधितेः तर्कप्रकरणे भवानन्दकृतटीकायाः समीक्षणम्</u>

प्रकाशटीकायां भवानन्देन हुताशनेत्यादिदीधितिपङ्क्तिप्रणयनप्रयोजननिरूपणम्, दीधितिस्थस्य रासभाहेतुत्वप्रदर्शनस्य प्रयोजननिरूपणम्, दीधितिस्थस्य एतेषामन्यतमं कारणं धूमस्येत्यवधारणम् इति भागस्य प्रयोजननिरूपणम्, दीधितिकृतरासभादेरहेतुत्व-निश्चयोपदर्शनप्रयोजननिरूपणम्, मण्युक्ततर्कस्य कार्यकारणभावग्राहकतया प्रकृतोपयोगि-त्वप्रदर्शनम्, दीधित्युत्थापितचिन्ताबीजनिरूपणं च कृतम्।

- **<u>हुताशनेत्यादिदीधितिपङ्क्तिप्रणयनप्रयोजननिरूपणम्</u>**

'वह्निमान् धूमाद्' इत्यनुमितौ 'धूमो वह्निव्याप्य' इति व्याप्तिज्ञाने व्याप्तिग्रह-प्रतिबन्धकीभूतव्यभिचारशङ्कायां 'धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद् वह्निजन्यो न स्याद्' इत्यादिरूपस्तर्कः व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकीभूतव्यभिचारं निवर्तयति। ननु धूमवह्न्योर्व्याप्तिग्रहे व्यभिचारशङ्कायां गङ्गेशैः कार्यकारणभावग्राहकस्य **'धूमो यदि वह्न्यसमवहिताजन्यत्वे सति वह्निसमवहिताजन्यः स्यात् नोत्पन्नः स्याद्'** इति तर्कस्य व्युत्पादनमर्थान्तरदोषदुष्टं, प्रकृततर्कानुपयोगित्वात् इत्यर्थान्तरदोषशङ्कायाः परिहारार्थं धूमो यदि वह्न्यसमवहिताजन्यत्वे सतीत्यादितर्कस्य प्रकृततर्कोपपादकत्वं दर्शयितुमाह दीधितिकारः – **'हुताशनरासभादि-पदार्थसार्थस्यान्वयव्यतिरेकयोरन्वयव्यतिरेकौ धूमस्योपलभमान'** इत्यादीति भवानन्दनयः। तथाहि तैरुक्तम् – **'व्याप्तिग्रहतर्कप्रस्तावे कार्यकारणभावग्राहकतर्कप्रदर्शनस्यार्थान्तरत्वं**

परिहन्नेव तत्तर्कोपपादकं तर्कं दर्शयति – हुताशनेत्यादिना।'[20] इति। एवं भवानन्दनये अर्थान्तरदोषपरिहारार्थं हुताशनेत्यादिदीधितिपङ्क्तिरिति बोध्यम्।

- **दीधितिस्थस्य रासभाहेतुत्वप्रदर्शनस्य प्रयोजननिरूपणम्**

धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद् वह्निजन्यो न स्यादित्यादितर्कस्य उपपादकः कार्यकारणभावग्राहकस्तर्को हि धूमो यदीत्यादीति सूचयितुं दीधितिकृता धूमवह्न्योः कार्यकारणभावप्रदर्शनपरकं वाक्यमुक्तम् – **'हुताशनरासभादिपदार्थसार्थस्यान्वय-व्यतिरेकयोरन्वयव्यतिरेकौ धूमस्योपलभमान'** इत्यादि। ननु धूमं प्रति वह्नेरेव कारणत्वं प्रसिद्धं वास्तविकञ्च, न तु रासभस्येति रासभस्याहेतुत्वमेव धूमं प्रति प्रसिद्धम्। धूमवह्न्योः कार्यकारणप्रदर्शनावसरे धूमरासभयोरहेतुत्वप्रदर्शनं प्रकृतानुपयोगीति शङ्कायामस्यामुच्यते यद्यथा धूमं प्रति वह्निः कारणं तथा रासभः अपि भवत्विति शङ्कायाः समूलनिरासार्थं हि रासभस्याहेतुत्वप्रदर्शनमिति भवानन्दनयः। तथाहि उक्तम् – **'यद्यपि वह्नेः कारणताग्रहे तदन्वयव्यतिरेकग्रहस्यैव तन्त्रत्वेन रासभघटितस्य अन्वयव्यतिरेकानुविधानप्रदर्शनमग्रे तस्याहेतुत्वप्रदर्शनञ्च प्रकृतानुपयोगि, तथापि उक्तदिशा वह्नाविव रासभे अपि कारणताग्रहः कुतो न स्यादिति निरुक्ततर्कावतारस्य अकारणे असम्भवमाविष्कर्तुं तथोक्तमिति।'**[21] इति।

- **दीधितिस्थस्य एतेषामन्यतमं कारणं धूमस्येत्यवधारणम् इति भागस्य प्रयोजननिरूपणम्**

तत्त्वचिन्तामणिकारेण 'धूमो वह्निजन्यो न वे'ति शङ्कायां सत्यां तन्निराकरणार्थं **'धूमो यदि वह्न्यसमवहिताजन्यत्वे सति वह्निसमवहिताजन्यः स्यात् नोत्पन्नः स्यादि'**ति तर्को दर्शितः। पुनश्च तत्र तस्य प्रतिबन्धकत्वेन तिस्रः शङ्का उपस्थापिताः। तास्तिस्रः शङ्का हि –

क. धूमः अवह्नेरेव भविष्यति

---

[20] तत्त्वचिन्तामणौ, कालीपदतर्काचार्यसम्पादिते, 579पृष्ठाङ्के

[21] तत्रैव

ख. क्वचिद् वह्निं विनापि भविष्यति

ग. अहेतुक एव उत्पत्स्यते इति।

तत्र भवानन्दनये दीधितिकृद्भिरपि इमाः शङ्काः निराकृताः। तत्र 'धूमः अवह्नेरेव भविष्यति' इति मण्युक्तायाः शङ्कायाः निराकरणार्थं वह्नियुक्तकाणस्तोमान्वयप्रदर्शनं कृतं दीधितिकृद्भिः। किञ्च, 'अहेतुक एव उत्पत्स्यते' इति मूलोक्तायाः शङ्कायाः व्युदासायैव दीधितिकृद्भिस्तत्र अवश्यमेतेषाम् अन्यतमं कारणं धूमस्येत्यवधार्य इत्यंशः गृहीत इति भवानन्दनयः। तथाहि तैः उक्तम् – **'वस्तुतस्तु अवह्नेरेव भविष्यतीति शङ्काव्युदासार्थं वह्नियुक्तकारणस्तोमान्वये धूमान्वयप्रदर्शनम्। अहेतुक एव वोत्पत्स्यत इति शङ्कानिराकरणायावश्यमेतेषामन्यतं कारणं धूमस्येत्यवधारणं दर्शितम्।'**[22] इति।

- **मण्युक्ततर्कस्य कार्यकारणभावग्राहकतया प्रकृतोपयोगित्वप्रदर्शनम्**

'धूमो वह्निव्याप्य' इति व्याप्तिज्ञाने 'धूमो वह्निव्यभिचारी'ति व्याप्तिज्ञान-प्रतिबन्धकीभूतः संशयस्तर्केण वार्यते। स चासौ तर्कः धूमवह्न्योः कार्यकारणभावमूलक इति पूर्वं सविशदं निरूपितम्। भवानन्देन धूमवह्न्योः कीदृशस्य कार्यकारणभावग्रहस्य तयोर्व्याप्तिग्रहत्वमिति सुस्पष्टतया विशदीकृतम्। तथाहि तन्नये सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन कार्यकारणभावग्रहस्यैव व्याप्तिग्रहत्वं बोध्यम्। तथा च, यत्र यदा कार्यं तत्र तदव्यवहितप्राक्क्षणे कारणम्, यत्र यदा कारणाभावस्तत्र तदग्रिमक्षणे कार्याभाव इत्येवं सामानाधिरण्येनान्वयव्यतिरेकग्रहात् कार्यकारणभावग्रहः स्वीकार्यः, न तु यदा कार्यं तदव्यवहितप्राक्क्षणे कारणम्, यदा कारणाभावस्तदग्रिमक्षणे कार्याभाव इत्येवंरूपग्रहाद्। तथाहि उक्तं भवानन्दतर्कवागीशैः – **"अवश्याभ्युपेयस्य सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावग्रहस्यैव व्याप्तिग्रहत्वं दर्शयति – सामानाधिकरण्येनेति। एतेन**

[22] तत्त्वचिन्तामणौ, कालीपदतर्काचार्यसम्पादिते, पृ 580

व्याप्तिग्रहकारणीभूतस्य सहचारज्ञानस्य व्यभिचार-ज्ञानाभावस्य च सत्त्वमादर्शितम्। तथैव सामानाधिरण्येनैव।"[23] इति।

- **दीधित्युत्थापितचिन्ताबीजनिरूपणम्**

दीधितिकारेण केषाञ्चित् नयानुसारमन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्य शङ्का-प्रतिबन्धकत्वेन तर्कघटकत्वं निर्णीय तथा तत्खण्डनं विधाय तत्रास्वारस्यमपि सूचितम्। तथाहि दीधिताकारैरुक्तम् – **'यत्त्वन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानमेव विशेष-दर्शनतया शङ्काप्रतिबन्धकं तदेव तर्कघटकं तदिदमुक्तं यदि गृहीतान्वयव्यतिरेकं हेतुमितीति। तन्न। यादृच्छिकस्य तदनुविधानस्य व्यभिचारित्वान्नियतस्य चोक्ताभेद-सम्पादकत्वादिति वदन्ति। तच्चिन्त्यम्।'**[24] इति। एवं यत्तुकाराणां मतमुपस्थाप्य दीधितिकृता तन्निराकृतम्। परम् अन्ततस्तत्रास्वारस्यं सूचितं 'तच्चिन्त्यम्' इत्यनेन। भवानन्दनये चिन्ताबीजं हि कार्यकारण-भावग्राहकवैयर्थ्यापत्तिः। तथाहि उक्तम् – **'तच्चिन्त्यमिति – चिन्ताबीजं तु वह्न्यसमव-हिताजन्यत्वस्य धुमत्वावच्छेदेन निर्णये धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद् वह्न्यसमवहिताजन्यत्वे सति जन्यो न स्यादिति तर्केणैव व्यभिचारशङ्कानिराकरणे कार्यकारणभावग्राहकस्यैव वैयर्थ्यम्।'**[25] इति।

एवमेतावता भवानन्दसिद्धान्तवागीशग्रथितप्रकाशस्थनिगूहितविचाराः केचन एव समीक्ष्य उपस्थापिताः। अथ जगदीशतर्कालङ्कारस्य जागदीशी समीक्ष्यते।

तत्त्वचिन्तामणिदीधितेस्तर्कप्रकरणे जगदीशकृतटीकायाः समीक्षणम्

जगदीशतर्कालङ्कारैरपि तत्त्वचिन्तामणेर्दीधितिपङ्क्तिः व्याख्याता। इयमपि टीका प्राधान्यतया दीधितिपङ्क्तिप्रयोजननिरूपणपरा। तत्र क्वचित् कतिपयस्थलेष्वेव दीधितिपङ्क्ति-

[23] तत्त्वचिन्तामणौ, कालीपदतर्काचार्यसम्पादिते, पृ 580

[24] तत्त्वचिन्तामणौ, सोमनाथ-उपाध्यायसम्पादिते, पृ 403-404

[25] तत्त्वचिन्तामणौ, कालीपदतर्काचार्यसम्पादिते, पृ 601

मतिरिच्याधिकतया स्वीयं मतमुपस्थापितं तर्कालङ्कारैरित्येतेषामपि टीका लघुशरीरैव। तथा च, टीकायां प्रप्रथमतया हुताशनेत्यादेदीधितिपङ्क्तिप्रयोजनं निरूपितं, तत्रापि विविधाक्षेप-समाधिभिर्मण्युक्ततर्कोपस्थापनस्य साफल्यं प्रतिपादितम्, ततश्च तर्कलक्षणं निरूप्य तद्भेदाः प्रकाशिताः, अथ च दीधितिपङ्क्तिपरिष्कारः कृतः।

- <u>हुताशनेत्यादेदीधितिप्रणयनप्रयोजननिरूपणम्</u>

ननु वह्निः धूमनिरूपितकारणत्ववान् न वेति कारणत्वसंशयनिराकरणार्थं मण्युक्तस्य धूमो यदि वह्न्यसमवहिताजन्यत्वे सतीत्यादितर्कव्युत्पादनं निरर्थकमिति शङ्का। वस्तुतः संशयं प्रति साधारणधर्मज्ञानं कारणम्। यथा उच्चैस्त्वमिति साधारणधर्मः स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयहेतुः। अत्रापि वह्निः धूमनिरूपितकारणत्ववान् न वेति संशय एवासम्भवः, अन्यत्र साधारणधर्मज्ञानाभावात्। वस्तुतो धूमस्य जन्यत्वाद्धूमनिरूपितकारणत्वं कुत्रचित् पदार्थे समस्तीति निश्चितमेवेति संशयाभावात्तन्निराकरणार्थं तर्केणालम् इत्याक्षेपः।

अत्रोच्यते धूमनिरूपितकारणत्वस्य वह्नाविवेन्धनादावपि सत्त्वं नूनं स्वीकार्यं, विनेन्धनाद् वह्निरूपाच्चैकस्मादेव कारणाद् धूमानुत्पत्तेः। अत इन्धनमपि धूमकारणत्ववदिति स्थितिः। साधारणधर्मश्चात्र धूमकारणत्वं, तच्चेन्धन इव वह्नावपीति सामान्यधर्म-ज्ञानस्योभयत्र सत्त्वाद् वह्नौ धूमनिरूपितकारणत्वमस्ति न वेति शङ्का युक्तैवेति तन्निराकरणाय तर्कः सफल इति।

खण्डनम् – पुनरत्र शङ्केयं यद्येन हेतुनेन्धनस्य धूमकारणत्वं तर्कं विनैव निश्चितं तेनैव च हेतुना वह्नेरपि धूमकारणत्वं निश्चितमिति तर्को निष्फल एवेति।

समाधिः तथा दीधितिपङ्क्तिप्रयोजनप्रदर्शनम् – धूमस्य जन्यत्वात्तत्कारणं किञ्चन अस्तीति निश्चितम्। तत्कारणं किमिन्धनं वह्निर्वेत्यत्र निश्चितिर्नास्ति। एवं सामान्यतया कारणत्वनिर्णये जाते तत्र साधारणधर्मज्ञानसम्पादनेन संशयप्रकाशनार्थं दीधितौ उक्तं हुताशनेत्यादिपङ्क्तिः। यतो हि साधारणधर्मज्ञाने जाते हि संशयो जायते। संशये च जाते तन्निराकरणार्थमेव तर्कस्योपयोगिता प्रकाशिता भवति, नान्यथा।

<u>दीधितिपङ्क्तिस्थस्य सन्धिग्धे इति पदस्य प्रयोजननिरूपणम्</u> - अन्यतमं कारणं धूमस्येत्यवधारयति यदि तदा संशयाभावस्तन्निरासाय च तर्कस्यापि आवश्यकता नास्ति। अतो दीधितिकृता उक्तम् – **'हुताशनरासभादिपदार्थसार्थस्यान्वयव्यतिरेकयोरन्वयव्यतिरोकौ धूमस्योपलभमानः अवश्यमेतेषामन्यतमं कारणं धूमस्येत्यवधार्य सन्दिग्धे – किमेतानि सर्वाण्येव कारणानि, किं वा कानिचित्तथा कानिचिच्च नेति।'**[26] इति। अतो जगदीशनये धूमनिरूपितकारणत्वस्य वह्नौ संशयसम्पादनार्थं हुताशनेत्यादिपङ्क्तिः उक्ता दीधितिकृता। तथाहि जगदीशैरुक्तम् – **'ननु वह्नौ धूमकारणत्वसंशयनिरासार्थं तर्कानुसरणं व्यर्थं धूमकारणत्वस्य क्वचिदर्थेनिर्णये तत्सहचरितधर्मवत्त्वग्रहाभावादेव वह्नौ तत्संशयस्यासम्भवात् साधारणधर्मवत्ताग्रहस्य संङयहेतुत्वात्। न चेन्धनादौ तर्कं विनैव धूमकारणत्व-निर्णयात्तत्सम्भवः। तथा सति वह्नावपि तद्वदेव धूमकारणत्वग्रहे बाधकाभावादित्यतः सामान्यतः कारणत्वनिर्णयेन साधारणधर्मवतो ज्ञानं सम्पादयन् संशयस्य सम्भवमाह हुताशनेत्यादिना।'**[27] इति।

- **<u>तर्कलक्षणनिरूपणम्</u>**

न हि मणिग्रन्थे मणिकारेण, न च मणेः साक्षाट्टीकाग्रन्थेषु न वा पारम्परिक-टीकाग्रन्थेषु कुत्रापि नव्यन्यायग्रन्थेषु तर्कलक्षणं निरूपितम्। केवलं जगदीशतर्कालङ्कारेणैव दीधितिव्याख्यानावसरे निर्दुष्टं तर्कलक्षणं लक्षितमित्ययं तर्कालङ्काराणां विशेषः। तथाहि तन्मतानुसारं तर्कत्वम् आपादयामीति प्रतीतिसाक्षिको जातिविशेषः। तथाहि जागदीशी गीः – **'आपत्तित्वं पुनरत्रेदमापादयामीति प्रतीतिसाक्षिको जातिविशेषः।'**[28] इति।

---

[26] तत्त्वचिन्तामणौ, कालीपदतर्काचार्यसम्पादिते, पृ 577

[27] तत्त्वचिन्तामणौ, सोमनाथनेनेसम्पादिते, पृ 388

[28] तत्रैव, पृ 396

- **<u>तर्कभेदविचारः</u>**

जगदीशतर्कालङ्कारमते तर्को हि पञ्चविध आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्था-प्रमाणबाधितार्थकप्रसङ्गभेदाद्। तथाहि जागदीश्याम् – **'स चायं तर्कः पञ्चविधः। आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाप्रमाणबाधितार्थकप्रसङ्गभेदादित्याचार्याः।'**[29] इति।

- **<u>तर्कस्य कारणविचारो फलविचारश्च</u>**

तर्कं प्रति पक्षे आपाद्यभाववत्तानिश्चयः आपादकवत्त्वांशे आहार्यरूप आपाद्य-व्याप्यापादकवत्तानिश्चयेति द्वयं कारणम्। प्रतिबध्नाति चासौ पक्षे आपादकवत्ताबोधम्। प्रतिबन्धकता चास्य यत्र शुद्धस्यापादकता तत्र तद्धर्मावच्छिन्नवत्ताबुद्धौ तद्धर्मावच्छिन्ना-पादकताकापत्तित्वेन यत्र विशिष्टस्यापादकता तत्र विशेष्यवत्ताबुद्धौ विशेषणवत्तानिश्चय-सहकृतविशिष्टापादकताकापत्तित्वेनेति। तथाहि जागदीश्यामुक्तम् – **'फलं च तर्कस्या-पादकवत्ताबोधप्रतिबन्धः, प्रतिबन्धकता च शुद्धस्यापादकतास्थले तद्धर्मावच्छिन्नवत्ताबुद्धौ तद्धर्मावच्छिन्नापादकताकापत्तित्वेन विशिष्टस्यापादकतास्थले तु विशेष्यवत्ताबुद्धौ विशेषण-वत्तानिश्चयसहकृतविशिष्टापादकताकापत्तित्वेन विशेषणवत्ताबुद्धौ तु विशेष्यवत्तानिश्चय-सहकृतविशिष्टापादकताकापत्तित्वेनापीति नव्याः।'**[30] इति।

- **<u>दीधितिकृतस्य मिश्रमतानुवादस्य प्रकर्षत्वविचारः</u>**

अत्र व्याख्याप्रसङ्गे दीधितौ मिश्रमतं निरूपितं रघुनाथशिरोमणिना। तथाहि मिश्राणां नये चार्वाकं प्रति व्याप्तिग्रहोपाये निरूपिते तत्र च शङ्कानिवर्तके तर्के दर्शिते चार्वाकाश्चेत्तत्रापि शङ्कामुद्भावयति तदा एवं व्याघाताः दर्शनीयाः यत् मैवं शङ्किष्ठाः, यतो हि मृषैव भाषसे। वस्तुतः तवापि नैवं संशयो जायते। सति तादृशे संशये धूमादितत्तत्कार्यार्थं वह्न्यादितत्तत्कारणे तवैव प्रवृत्तिर्व्याहता स्यात्। धूमादिकार्यं प्रति वह्न्यादीनां कारणत्वेन निश्चयाभावे ते तन्मूलिका विशिष्टप्रवृत्तिरप्यसम्भाविनीति मिश्राशय इति रघुनाथमतम्। तथा

---

[29] तत्त्वचिन्तामणौ, सोमनाथनेनेसम्पादिते, पृ 397

[30] तत्रैव, पृ 396-397

चेदं मतं श्रेय इति रघुनाथनयः। जगदीशनये इष्टसाधनतानिश्चयः प्रवृत्तिहेतुरिति स्वीकृत्यैव मिश्रा मणिग्रन्थं व्याचख्युः। तेन च उपादानशब्दस्य अक्षरार्थस्तैः स्वीकृत इत्ययमेव मिश्रमते प्रकर्षहेतुरिति जगदीशनयः। किञ्च, मिश्रमतस्वीकारे वह्निर्धूमकारणं न वेति संशये अपि चार्वाकाणां प्रवृत्तिर्भवेदिति विचार्यैव अस्वारस्याद् आहुरित्यपि प्रयुक्तं शिरोमणिनेति जागदीशतर्कालङ्काराणां मतम्। तथाहि जागदीश्यामुक्तम् – **'प्राहुरिति। उपादानपदस्य यथाश्रुतार्थरक्षैवात्र प्रकर्षः। इदं चेष्टसाधनतानिश्चयस्य प्रवृत्तिकारणत्वमभ्युपेत्य। वस्तुतश्चार्वाकेण संशयसाधारणज्ञानस्य प्रवर्तकत्वस्वीकारात्तत्र प्रवृत्तिरव्याहतेत्याद्यस्वरसः आहुरित्युक्त्वा सूचितः।'**[31] इति।

एवमेतावता भवानन्दसिद्धान्तवागीशग्रथितप्रकाशस्थनिगूहितविचाराः केचन एव समीक्ष्य उपस्थापिताः। अथ जगदीशतर्कालङ्कारस्य जागदीशी समीक्ष्यते।

तत्त्वचिन्तामणिदीधितेस्तर्कप्रकरणे गदाधरकृतटीकायाः समीक्षणम्

तत्त्वचिन्तामणिदीधितेः गदाधरभट्टाचार्य्यकृता प्रसिद्धा टीका हि विवृतिः। परं सम्प्रदाये अस्या गादाधरीति संज्ञा समधिकप्रचलिता। टीकेयं दीधित्याकूतिं परिष्कर्तुं दीधितिपङ्क्तिस्थसकलपदार्थानां विशदतया परिष्कारेण अतिशयगुरुशरीरा। दीधितिकृन्मतिं वैशद्येन व्याख्यातुं प्रवृत्तेन गदाधरेण यद्यपि क्लिष्टनव्यन्यायरचनाशैली समाश्रिता, तथापि निगूढदीधितिमतप्रकाशपरत्वात्सदा तदधिगमार्थं धीमतामायासः प्रयासश्च तदीयटीकाया नारिकेलफलसम्मितत्वमेव स्मारयति। सविशेषतया दीधितिपङ्क्तिव्याख्यानसमये टीकाकृता नैके विषया निरूपिताः। तेषु प्रबन्धोपयोगिनः केचन विषयाः हि – हुताशनेत्यादि-दीधितिपङ्क्त्युपस्थापनप्रयोजनविवेचनम्, दीधितौ हुताशनेत्यादौ रासभपदोपादानप्रयोजन-निरूपणम्, कार्यकारणभावग्रहस्यावश्यकत्वप्रदर्शनम्, तर्काकारप्रविष्टपदव्यावृत्तिकथनम्, वह्न्यसमवधानपदार्थविचारः, वह्न्यसमवधानकालीनत्वविचारः, शङ्कात्रयविचारः, अवह्नेरेव

[31] तत्त्वचिन्तामणौ, सोमनाथनेनेसम्पादिते, पृ 407

भविष्यतीति शङ्काघटकावह्निपदार्थविचारः, धूमो यदीत्यादितर्कविरोधिशङ्कायाः धूमार्थिनः वह्नौ प्रवृत्तेः प्रतिरोधकत्वविचारः, वह्नौ धूमरूपफलसाधनताज्ञानस्य धूमो यदीत्यादितर्क-विरोधिशङ्काप्रतिरोधकत्वविचारः, वह्नौ धूमप्रयोजकत्वनिश्चयस्य धूमो यदीत्यादितर्कविरोधि-शङ्काप्रतिरोधकत्वविचारः, आपाद्यव्यतिरेकनिश्चयापत्त्योः कार्य्यकारणभावविचारः, आपाद्य-व्याप्यापादकवत्ताज्ञानयोः कार्यकारणभावविचारः, आपाद्यव्याप्यापादकवत्तानिश्चयापत्त्योः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावविचारः, आपादकसंशयापाद्यव्यतिरेकनिश्चयादीनां प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावविचारः, धूमत्वावच्छेदेन वह्निजन्यतासाधनविचारः, धूमत्वावच्छेदेन वह्नि-जन्यतासाधने बाधकोपस्थापनम्, धूमत्वेन वह्निजन्यत्वसाधने बाधकोपस्थापनम्, तर्क-वैयर्थ्याक्षेपसमाधानविचारः, चार्वाकमतखण्डनम्। अधस्तात् दिङ्मात्रमुपस्थाप्यते,

- **धूमो यदीत्यादितर्कोपस्थापनप्रयोजनविवेचनम्**

‘धूमो यदि वह्न्यसमवहिताजन्यत्वे सति वह्निसमवहिताजन्यः स्यान्नोत्पन्नः स्याद्’ इति यः तर्कः गङ्गेशोपाध्यायेन प्रदर्शितः स हि ‘पर्वतो वह्निमान् धूमादि’त्यादिस्थले ‘वह्निव्याप्यो धूम’ इति व्याप्तिज्ञाने नोपयोगी। तथा च, इतः पूर्वं यत्तर्के तर्कान्तरस्यापेक्षा चेद् अनवस्थावशाद् अनुमित्यौपयिको व्याप्तिग्रहः असम्भव इत्याक्षेपस्य उद्धरणं कृतं तर्के तर्कान्तस्यानपेक्षाप्रतिपादनद्वारा तदपि प्रकृते व्याप्तिग्रहे अनुपयोगि। एवं गङ्गेशोपाध्यायकृतं धूमो यदीत्यादितर्कप्रदर्शनं, तर्कान्तराश्रयेणानवस्थावशाद्व्याप्तिग्रहासम्भवदूरीकरणार्थं तर्कान्तरापेक्षाप्रदर्शनं च धूमवह्निव्याप्तिग्रहे अनुयोगीति शङ्का। शङ्कायास्तस्या दूरीकरणार्थं दीधितिकारो हुताशनेत्यादिकं वदति इति गदाधरभट्टाचार्यस्याशयः। ननु दीधितिकृद्वचनेन हुताशनेत्यादिना उक्तशङ्काद्वयस्य निवृत्तिर्भवेदित्यपि भट्टाचार्यैरगादि – **‘धूमो यदीत्यादि-तर्कस्य प्रकृतव्याप्तिग्रहानुपयोगित्वे तत्पूर्वं तर्कान्तरानपेक्षाव्युत्पादनस्यानवस्थया-नुमित्यौपयिकव्याप्तिग्रहासम्भवाक्षेपोद्धारानुपयोगितेत्याशङ्कां परिजिहीर्षुर्दीधितिकारो व्याप्ति-ग्रहोपयोगिनमन्वयव्यतिरेकेण कार्यकारणभावग्रहं प्रत्युपयोगितया मूलोक्ततर्कस्य प्रकृत-व्याप्तिग्रहोपयोगितां घटयिष्यन् वह्नेर्धूमकारणताग्राहकान्वयव्यतिरेकं प्रदर्शयति -**

हुताशनेत्यादिना।'[32] इति। तथाहि धूमवह्निव्याप्तिग्रहं प्रति धूमवह्न्योः कार्यकारणभावग्रह उपयोगी। व्याप्तिग्रहोपयोगिनं - धूमवह्न्योः कार्यकारणभावग्रहं प्रति धूमवह्न्योः अन्वय-व्यतिरेकौ उपयोगिनौ। तत्र च धूमवह्न्योः अन्वयव्यतिरेकप्रदर्शने धूमो यदीत्यादिमूलोक्ततर्क उपयोगीति परम्परया धूमो यदीत्यादिमूलोक्ततर्क व्याप्तिग्रहं प्रत्युपयोगी। ननु धूमवह्न्योः कार्यकारणभावग्राहकान्वयव्यतिरेकयोः कथं धूमो यदीत्यादिमूलोक्ततर्कस्य उपयोगितेति दर्शयितुम् आह दीधितिकारो हुताशनेत्यादि इति भट्टाचार्याणामाशयः।

- **<u>दीधितौ हुताशनेत्यादौ रासभपदोपादानप्रयोजननिरूपणम्</u>**

दीधितौ धूमवह्न्योः अन्वयव्यतिरेकदर्शनार्थम् उक्तम् – **'हुताशनरासभादिपदार्थ-सार्थस्यान्वयव्यतिरेकयोः'** इत्यादि। अत्र धूमवह्न्योः अन्वयव्यतिरेकग्रहस्य विषया हि हुताशनरासभघटादिपदार्थाः। एतेषु अन्वयव्यतिरेकग्रहविषयीभूतेषु हुताशनरासभघटादि-पदार्थेषु दीधितिकारेण धूमस्य अकारणीभूतान् रासभघटादीन् पदार्थान् परित्यज्य धूमवह्न्योः अन्वयव्यतिरेकप्रदर्शनार्थं कारणीभूतहुताशनसमुदायपदार्थानादायैव वक्तुं शक्यते स्म। तेन दीधितिकृता हुताशनसमुदायान्वयव्यतिरेकयोः इत्येवमपि वक्तुं शक्यते स्म। किमर्थं दीधितिकृद्भिः तथानुक्त्वा अकारणीभूतान् रासभघटादीन् पदार्थान् अन्तर्भाव्य उक्तम् इति शङ्का।

अत्रेदं बोध्यं धूमोत्पत्तौ सामग्रीद्वयमुपस्थितम्। प्रथमा हुताशनतदितरसामग्री, अपरा च हुताशनरासभादिसामग्री। तेन धूमोत्पत्तौ हुताशनतदितरसामग्री हुताशनरासभादि-सामग्रीसमानाधिकरणा भवति। एवं हुताशनतदितरसामग्र्याः हुताशनरासभादिसामग्री-सामानाधिकरण्यात् धूमं प्रति हुताशनतदितरसामग्र्याः कारणत्वसन्देहो यदि भवेत् तथापि हुताशनरासभादिसामग्र्यन्तर्गतस्य कस्यापि व्यभिचारासम्भवः। तथाहि हुताशनरासभादि-सामग्र्यन्तर्गतेन केनापि सह धूमस्य व्यभिचारः असम्भवः। अर्थात् हुताशनरासभादि-सामग्र्यभाववद्वृत्तिः धूम इति व्यभिचारो न सम्भवति। किञ्च, हुताशनरासभादिसामग्र्या अपि

---

[32] तत्त्वचिन्तामणौ, कीर्त्यानन्दझासम्पादिते, पृ 676

धूमस्य व्यभिचारो न कल्प्यते इति लाघवम्। एवं हुताशनरासभादिसामग्र्यन्तर्गतस्य धूमव्याभिचारित्वसाम्भवस्तथा हुताशनरासभादिसामग्र्या अपि धूमव्यभिचारित्वासम्भवः। तेन च हुताशनतदितरसामाग्याः धूमकारणत्वनिश्चयो भवतीत्यत्र तर्कः अनावश्यक एव।

- **कार्यकारणभावग्रहस्य आवश्यकत्वप्रदर्शनम्**

व्याप्तिग्रहार्थम् अवश्यमेव कार्यकारणभाव आवश्यकः। अत्र कारणं व्याप्तिग्रहः कार्यकारणभावाधीन एव। कार्यं व्यभिचारिविरोधि भवति। एवं व्याप्तिरपि व्यभिचारि-विरोधिनी। एवं कार्यतानिश्चयः धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादिति तर्कद्वारा व्यभिचारशङ्कां निराकरोति। अतः व्याप्तिः कार्यकारणभावाधीना। तथाहि दीधितिकृता उक्तम् – **'अनुसन्धेयश्चावश्यं कार्यकारणभावग्रहः, तदधीनत्वाद् व्याप्तिबुद्धेः।'**[33] इति। गदाधरभट्टाचार्यैरुक्तम् – **'अनुसन्धेयश्चेति। व्याप्तिग्रहार्थमपेक्षणीय इत्यर्थः। तदधीन-त्वादिति।'**[34] इति।

- **अथ धूमो यदीत्यादि तर्क शङ्कात्रयोद्भावनम्**

धूमो यदीत्यादितर्केऽपि 'किं धूमोऽवह्नेरेव भविष्यति', 'क्वचिद्वह्निं विनाऽपि भविष्यति', 'अहेतुक एवोत्पत्स्यते' इति शङ्कात्रयं विरोधि।

तत्र शङ्कात्रये 'धूमोऽवह्नेरेव भविष्यति' इति प्रथमशङ्कायां धूमपदस्य धूमत्वावच्छिन्नार्थकत्वेन, अवह्निपदस्य च वह्निशून्यार्थकत्वेन, जन्यत्वस्य तदुत्तरपञ्चम्यर्थत्वेन धूमत्वावच्छेदेन स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यस्वाव्यवहितप्राक्क्षणको न वेति शङ्कायां पर्यवसितत्वेन 'क्वचिद्वह्निं विनाऽपि भविष्यति' इति द्वितीयशङ्कायां प्रथमशङ्कातो धूमपदस्यानुषङ्गेऽपि क्वचित्पदसान्निध्यात् अत्र धूमपदस्य शब्दाध्याहारवादमाश्रित्य धूमत्वजात्याश्रययत्किञ्चिद्व्यक्तिवाचित्वेन धूमत्वसामानाधिकरण्येन स्वसमानाधिकरण-

[33] तत्त्वचिन्तामणौ, कीर्त्यानन्दझासम्पादिते, पृ 680

[34] तत्रैव, पृ 681

वह्निमदन्यस्वाव्यवहितप्राक्क्षणको न वेति शङ्कायामेव पर्य्यवसितत्वेन उपाध्यायानुयायिनां प्राचां मते वह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्य पक्षेऽपि विशेषणतया तस्य स्वसमानाधिकरण-वह्निमदन्यस्वाव्यवहितप्राक्क्षणकान्यत्वरूपतया च तद्विरोधिनो निरुक्तसंशयस्य पक्षता-वच्छेदकविशिष्टपक्षे आपाद्यव्याप्यापादकवत्तानिरूपपरामर्शविघटकत्वेन तर्कानुत्पाद-प्रयोजकत्वेन तर्कविरोधित्वम्।

- **<u>अथ अहेतुक एवोत्पत्स्यत इति तृतीयसंशयस्य तर्कविरोधित्वोपपादनम्</u>**

'अहेतुक एवोत्पत्स्यत' इति तृतीयशङ्का तु पूर्वतो धूमपदाननुषङ्गे उत्पत्तिमात्रस्य हेत्वनधीनत्वे वह्न्यधीनजन्यत्वाप्रसिद्ध्या तदभावरूपापादकाप्रसिद्धिः।

एवं यावत्कारणनिरूपितजन्यत्वाप्रसिद्ध्या तदभावरूपापाद्याप्रसिद्धि-रित्यापादकाऽद्यप्रसिद्धिपर्यवसायित्वमहेतुकत्वशङ्कायाः। पूर्वतो धूमपदानुषङ्गे तु धूमो निर्हेतुको न वेति धूमत्वावच्छेदेन निर्हेतुकत्वशङ्कारूपतया सम्प्रदायमते धूमत्वावच्छेदेन निर्हेतुकत्वशङ्का व्याप्यसंशयविषया स्वव्यापिकां धूमत्वावच्छेदेन वह्न्यसमवहिताजन्यत्व-विशिष्टवह्निसमवहिताऽजन्यत्वकोटिकविशिष्टाऽपादकशङ्कामुपस्थापयन्तो, पक्षे आपाद्य-व्यतिरेकनिश्चयस्य तर्ककारणतया तर्कपूर्वम् धूमत्वावच्छेदेन व्यापकत्वेन अभिमताऽपाद्य-व्यतिरेकनिश्चयस्य ध्रौव्येण धूमत्वावच्छेदेन अहेतुकत्वशङ्काधीना व्याप्यत्वे न अभिमतापादकशङ्का, व्यापकत्वेनाभिमताभाववति व्याप्यत्वेनाभिमतस्य सत्तायाः व्यभिचार-रूपतया व्यभिचारशङ्कापर्यवसायिनी। तथा च अनाहार्य्यव्यभिचारसंशयस्य व्याप्तिग्रह-प्रतिबन्धकत्वेन अहेतुकत्वशङ्कादशायाम् आपादके आपाद्यव्याप्तिग्रहाभावेन पक्षे आपाद्य-व्याप्यापादकवताग्रहाभावेन कारणाभावात्तर्कानुत्पादेन तर्कविरोधित्वमहेतुकत्वशङ्कायाः। तथाहि दीधितिकारेण उक्तम् – **'अत्र आद्या द्वयी शङ्का इष्टापत्तिपर्यवसायिनी। तृतीया पुनरापादकाद्यप्रसिद्धिपर्यवसायिनी। अवह्नेः वह्निशून्यत्वात्। इति। भट्टाचार्यैश्चोक्तम् – इष्टत्वं च पक्षे अबाधितत्वम्, पक्षे सत्त्वमिति यावत्। तज्ज्ञानजनकत्वमत्र तत्पर्यवसानं बोध्यम्,**

धूमे वह्न्यसमवहितजन्यत्वस्य सन्देहे तद्व्यापादकस्य तदभावविशिष्टजन्यत्वाभावस्यापि संशयादिति भावः।

नन्वमेवमप्यहेतुक एवोत्पत्स्यते इति तृतीयशङ्काया एतन्मते कथं तर्कविरोधिता। तथाहि सम्प्रदायमते उत्पन्नत्वरूपजन्यत्वाभावस्यापाद्यतयोत्पन्नत्वरूपतदभाववति अहेतुकत्व-शङ्का मूलशैथिल्यशङ्कापर्यवसायिनी।' इति।

- **<u>वह्न्यसमवधानकालीनत्वविचारः</u>**

अत्र वह्न्यसमवधानकालीनत्वं स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवह्न्यभाववत्क्षणवृत्तित्वम्, न तु स्वसमानाधिकरणवह्निमदन्यक्षणवृत्तित्वम्। यदि वह्न्यसमवधानकालीनत्वं नाम स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवह्न्यभाववत्क्षणवृत्तित्वमिति गृह्यते तदा वह्न्युत्पत्तिक्षणः स्वाधिकरणवृत्तित्वोपलक्षितवह्निमान्, तदन्यो नित्यवस्तु इति तत्र धूमयावत्कारणान्तर्गतस्य वह्नेरभावाद् वह्नीतरत्वनिवेशस्य सार्थक्यसम्भवेऽपि स्वसमानाधिकरणवह्निमत्स्वाव्यवहित-प्राक्क्षणकत्वरूपस्य वह्निसमवहितजन्यत्वस्य विशेषणतयैव सामञ्जस्ये नञ्द्वयघटित-सत्यन्तानुसरणक्लेशो व्यर्थः स्यात्।

वह्न्यसमवधानकालीनत्वं स्वाधिकरणदेशावच्छिन्नवह्न्यभाववत्क्षणवृत्तित्वम् इति स्वीकारे तु यस्य घटस्य स्वाव्यवहितप्राक्कालावच्छिन्नवह्निसमवधानवति, यत्किञ्चिद्देशाव-च्छिन्नवह्निसमवधानाभाववति चोत्पत्तिः तादृशघटव्यक्तेः वह्निसमवहितजन्यतया यत्किञ्चिद्देशावच्छिवह्न्यभाववत्क्षणवृत्तिसामग्रीजन्यत्वेन च तत्र व्यभिचार इति तद्वारणाय नञ्द्वयोपादानं सार्थकं भवति।

- **<u>आपाद्यव्यतिरेकनिश्चयापत्त्योः कार्य्यकारणभावविचारः</u>**

पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनापाद्यव्यतिरेकनिश्चयः पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन पक्षता-वच्छेदकसामानाधिकरण्येन च आपत्तौ कारणम्। तस्य पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन पक्षता-वच्छेदकसामानाधिकरण्येन च आपाद्यवत्ताज्ञानविरोधित्वात्, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन च आपादकाभावानुमापकत्वाच्च।

पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन आपाद्यव्यतिरेकनिश्चयः पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन आपत्तिं जनयति, न तु पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनापि आपत्तिं जनयति। तद्व्यतिरेकसामानाधिकरण्यस्य तत्सामानाधिकरण्याविरोधित्वेन पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन आपाद्यव्यतिरेकनिश्चयस्य पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन आपाद्यवत्ताज्ञानाविरोधित्वात्। तर्कस्य आहार्य्यारोपरूपत्वेन विरोधिविषयकापाद्यव्यतिरेकनिश्चयस्यैव तर्कहेतुत्वोपगमात्।

एतेन धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन आपाद्यव्यतिरेकनिश्चयस्य धर्मितावच्छेदकतासम्बन्धेन आपत्तौ हेतुत्वम् इति धूमत्वसामानाधिकरण्येन आपाद्यव्यतिरेकनिश्चयेऽपि धूमत्वसामानाधिकरण्येन धूमत्वावच्छेदेनापि आपत्तिरुत्पद्यत इत्यपि प्रत्युक्तम्। तथाहि भट्टाचार्यैर्गदाधरैरगादि – **"न चापत्तौ समानधर्मितावच्छेदककापाद्यव्यतिरेकनिश्चयमात्रमपेक्षितं स चावच्छेदकावच्छेदेन तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण वा व्यतिरेकमवगाहतामिति वाच्यम्। विरोधिविषयकस्यैव निश्चयस्य तर्कहेतुत्वोपमात्। तथा च तद्व्यतिरेकसमानाधिकरण्यमात्रस्य तत्सामानाधिकरण्याविरोधित्वात् तद्व्यतिरेकावच्छेदकत्वस्यैव च तथात्वात्। अत एव तर्कस्याहार्यारोपरूपता।"**[35] इति।

- **आपाद्यव्याप्यापादकवत्तानिश्चयापत्त्योः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावविचारः**

पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन आपत्तिः, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन आपादकवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकः, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनापि आपादकवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकः। पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन आपत्तिः पक्षतावच्छेदकेन आपादकवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकः, न तु पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन आपादकवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकः। यतो हि यादृशापादकवत्ताज्ञानं यादृशीमापत्तिं जनयति सा तादृशज्ञाने अनिष्टसाधनत्वम् उपनयन्ती इच्छाविघटनद्वारा मणिमन्त्रादिन्यायेन साक्षादेव वा तन्निवर्तयति। तथाहि भट्टाचार्यगीः – **"न हि पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनापत्तिस्तत्सामानाधिकरण्यमात्रेणापादक-ज्ञानं**

---
35 तत्त्वचिन्तामणौ, कीर्त्यानन्दझासम्पादिते, पृ 698

निवर्तयितुमीष्टे। यतो यादृशापादकज्ञानं यादृशीमापत्तिं जनयति सा तादृशज्ञाने अनिष्टसाधनत्वम् उपनयन्ती इच्छाविघटनद्वारा मणिमन्त्रादिन्यायेन साक्षादेव वा तन्निवर्तयति।"[36] इति।

एवं सन्ति नैके विषयाः पर्यालोचनीयाः येऽत्र प्रबन्धविस्तारभिया नोच्यन्ते, परं मूलगवेषणप्रबन्धः तेषां पर्यालोचनेन समृद्धः, सुधियां ग्राह्यः, भाविनि चैतादृशगवेषणे मार्गनिदर्शको भवेदिति आशासे।

---

[36] तत्त्वचिन्तामणौ, कीर्त्यानन्दझासम्पादिते, पृ 700

उपसंहारः

प्रथमे अध्याये नव्यन्यायप्रादुर्भावः, गङ्गेशोपाध्यायस्य परिचयः, तत्कृतस्य तत्त्वचिन्तामणेः परिचयः, तत्त्वचिन्तामणिश्रितानां कृतीनां परिचयः इत्येवं प्रस्तावित-विषयोपयोगिनो विषयाः समालोचिताः। द्वितीये अध्याये साङ्गोपाङ्गं पर्यालोचिताः तर्कस्वरूपं, तर्कलक्षणं, तर्कस्य सर्वप्रमाणानुग्राहकत्वं, तर्कप्रयोजनं, तर्कभेदांश्च पर्यालोच्य अध्यायान्ततः तर्कस्य संशयानुमानान्तर्भावविचारः उपस्थापितः। तृतीये अध्याये प्रदर्शिताः विषया हि गङ्गेशसम्मतं तर्कलक्षणं, तर्के अनवस्थादोषः तत्परिहारः च, उदयनाचार्यसंवादः, श्रीहर्षमतखण्डनं च, अन्येषां पूर्वपक्षिणां मतनिरासः चेति। चतुर्थे अध्याये तत्त्वचिन्तामणेः तर्कप्रकरणे रघुनाथमथुरानाथमतानां समीक्षणं यथामति कृतम्। पञ्चमाध्याये च तत्त्वचिन्तामणेस्तर्कप्रकरणे दीधितिमाश्रित्य रचितानां भवानन्द-जगदीश-गदाधरकृतटीकानां समीक्षणं विहितम्।

तत एतावता पञ्चसु अद्यायेषु ये ये विषयाः विश्लेषिताः तेषां सारमाहत्य स्वकीयः कश्चन सिद्धान्त अस्मिन् उपसंहारे उपनिबद्धः। ये च प्रश्नाः पूर्वपरिकल्पिता आसन्, तेषां समेषां उत्तरं कथं भवेदिति उपसंहारे प्रपञ्चितम्।

****

सहायकग्रन्थग्रामः

अन्नंभट्टः। *तर्कसंग्रहः* (दीपिका-अध्यापनासहितः)। सम्पादकः नारायणचन्द्र-गोस्वामी। कलिकाता : संस्कृत-पुस्तक-भाण्डारः, १४१३वङ्गाब्दः (पुनर्मुद्रणसंस्करणम्)। मुद्रितम्।

उदयनाचार्यः। *किरणावली*। सम्पादकः नरेन्द्रचन्द्रवेदान्ततीर्थः। कलिकाता : दि-कलिकाता-एशियाटिक्-सोसाइटि, २००२ (प्रथमं संस्करणम् १९५६)। मुद्रितम्।

______। *न्यायकुसुमाञ्जलिः*। सम्पादकः पद्मप्रसादोपाध्यायः दुण्डिराजशास्त्री च। वाराणसी : चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज्, १९५७। अमुद्रितम् (pdf)।

______। *न्यायकुसुमाञ्जलिः*। सम्पादकः श्रीमोहन-भट्टाचार्यः। कलिकाता : पश्चिमवङ्ग-राज्य-पुस्तक-पर्षत्, २०१७ (पुनर्मुद्रणसंस्करणम्) (प्रथमं संस्करणम् १९९५)। मुद्रितम्।

______। *न्यायवार्त्तिकतात्पर्यपरिशुद्धिः*। सम्पादकः विन्ध्येश्वरी-प्रसाद-द्विवेदी लक्ष्मणशास्त्रि-द्राविडः च। कलिकाता : द्य रयाल एसियाटिक सोसाइटि अफ वेङ्गल, १९३९। अमुद्रितम् (pdf)।

उद्द्योतकरः। *न्यायवार्त्तिकम्*। सम्पादकः विन्ध्येश्वरी-प्रसाद-द्विवेदी। वाराणसी : चौखम्बा-संस्कृत-सिरिज्, १९१३। अमुद्रितम् (pdf)।

कणादः। *वैशेषिकदर्शनम्* (शङ्करमिश्रकृतोपस्कार-पञ्चाननतर्करत्नभट्टाचार्य्यकृतानुवाद-व्याख्यासहितम्)। सम्पादकः अमित-भट्टाचार्यः। कलिकाता : संस्कृत-बुक्-डिपो, २०१२। मुद्रितम्।

______। *वैशेषिकदर्शनम्*। सम्पादकः पञ्चानन-तर्करत्नः। कलिकाता : संस्कृत-बुक्-डिपो, १३१३-वङ्गाब्दः। मुद्रितम्।

कपिलः। *सांख्यदर्शनम्*। सम्पादकः डि. शास्त्री। वाराणसी : चौखम्बा-संस्कृत-प्रतिष्ठानम्, १९८७। अमुद्रितम् (pdf)।

कुमारिलभट्टः। *मीमांसाश्लोकवार्त्तिकम्*। सम्पादकः पार्थसारथि-मिश्रः। वाराणसी : चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज्, १९१३। मुद्रितम्।

______। सम्पादकः विजय-शर्मा। वाराणसी : भारतीय-विद्या-भवनम्, २००२। मुद्रितम्।

केशवमिश्रः। *तर्कभाषा*। सम्पादकः गङ्गाधरकरन्यायाचार्यः। कलिकाता : सेन्टर-अव्-आड्वान्स्ड्-स्टाडिज्-इन्-फिलोजफिः, यादवपुर-विश्वविद्यालयः, २००८ (प्रथमप्रकाशः)। मुद्रितम्।

गङ्गेशोपाध्यायः। *अनुमानचिन्तामणिः*। सम्पादकः विश्वबन्धु-भट्टाचार्यः। कलिकाता : यादवपुर-विश्वविद्यालय-प्रकाशनम्, १९९३। मुद्रितम्।

______। *तत्त्वचिन्तामणिः* (ईश्वरानुमानपरः अनुमानखण्डः)। सम्पादकः कामाख्यानाथ-तर्कवागीशः। तत्त्वचिन्तामणौ ईश्वरानुमानम्। कलिकाता : द्य-एसियाटिक्-सोसाइटि, १८९३। मुद्रितम्।

______। *तत्त्वचिन्तामणिः*। सम्पादकः कामाख्यानाथतर्कवागीशः। देहली : मोतिलाल-वनारसीदासः, १८९७ (प्रथमं संस्करणम्)। अमुद्रितम् (pdf)।

______। *तत्त्वचिन्तामणिः* (दीधिति-प्रकाशोपेतः)। सम्पादकः महामहोपाध्यायः कालीपदतर्काचार्यः। कलिकाता : द्य-एशियाटिक्-सोसाइटिः। अमुद्रितम् (pdf)।

______। *तत्त्वचिन्तामणिः* (दीधिति-गादाधरीसहितः)। सम्पादकः कीर्त्यानन्दझाः साल्करिशर्मा च। वाराणसी : चौखम्बा-संस्कृत-सिरिज्-आफिस्, १९७० (द्वितीयं संस्करणम्)। अमुद्रितम् (pdf)।

______। *तत्त्वचिन्तामणिः* (दीधिति-जागदीशीसहितः)। सम्पादकः सोमनाथ-नेने-उपाध्यायः। वाराणसी : चौखम्बा-संस्कृत-वुक्-डिपो, १९०८। अमुद्रितम् (pdf)।

______। *तत्त्वचिन्तामणिः (तर्कप्रकरणम्)* (तर्करहस्य-विवृतिसहितः)। सम्पादकः श्रीवामाचरण-भट्टाचार्य्यः। वाराणसी : चौखम्बा-संस्कृत-सिरिज्-आफिस्, १९४४। अमुद्रितम् (pdf)।

______। *तत्त्वचिन्तामणिः* (वङ्गानुवादसहितः)। सम्पादकः ब्रह्मचारी मेधाचैतन्यः। कलिकाता : आद्यापीठम्, १४१७-वङ्गाब्दः। मुद्रितम्।

______। *व्याप्तिपञ्चकम्*। सम्पादकः राजेन्द्रनाथ-घोषः। कलिकाता : पश्चिमवङ्ग-राज्य-पुस्तक-पर्षत्, १९८२ (प्रथमप्रकाशः)। मुद्रितम्।

गौतमः। *न्यायदर्शनम्* (भाष्य-वार्त्तिक-तात्पर्यटीका-वृत्तिसहितम्)। सम्पादकः अमरेन्द्रमोहन-तर्कतीर्थः तारानाथ-तर्कतीर्थः च। नवदेहली : मुन्सिराम-मनोहरलाल-पाब्लिशार्स्, २०१८ (पुनर्मुद्रण-संस्करणम्) (प्रथमं संस्करणम् १९३६)। मुद्रितम्।

______। *न्यायदर्शनम्* (न्यायसूत्रम्, वात्स्यायनभाष्यसहितम्)। सम्पादकः गङ्गानाथ-झाः। काशी : चौखम्बा-संस्कृत-संस्थानम्, १९२५। अमुद्रितम् (pdf)।

______। *न्यायदर्शनम्* (न्यायसूत्र-वात्स्यायनभाष्य-विवृतिसहितम्) (प्रथम-खण्डः)। सम्पादकः फणिभूषण-तर्कवागीशः। कलिकाता : पश्चिमवङ्ग-राज्य-पुस्तक-पर्षत्, २०११ (द्वितीयसंस्करणम्) (प्रथमं संस्करणम् १९८१)। मुद्रितम्।

______। *न्यायदर्शनम्* (न्यायसूत्र-वात्स्यायनभाष्य-विवृतिसहितम्) (द्वितीय-खण्डः)। सम्पादकः फणिभूषण-तर्कवागीशः। कलिकाता : पश्चिमवङ्ग-राज्य-पुस्तक-पर्षत्, २०१५ (तृतीयसंस्करणम्) (प्रथमं संस्करणम् १९८२)। मुद्रितम्।

______। *न्यायदर्शनम्* (न्यायसूत्र-वात्स्यायनभाष्य-विवृतिसहितम्) (तृतीय-खण्डः)। सम्पादकः फणिभूषण-तर्कवागीशः। कलिकाता : पश्चिमवङ्ग-राज्य-पुस्तक-पर्षत्, २००० (द्वितीयसंस्करणम्) (प्रथमं संस्करणम् १९८२)। मुद्रितम्।

______। *न्यायदर्शनम्* (न्यायसूत्र-वात्स्यायनभाष्य-विवृतिसहितम्) (चतुर्थ-खण्डः)। सम्पादकः फणिभूषण-तर्कवागीशः। कलिकाता : पश्चिमवङ्ग-राज्य-पुस्तक-पर्षत्, २०१५ (द्वितीयसंस्करणम्) (प्रथमं संस्करणम् १९८८)। मुद्रितम्।

______। *न्यायदर्शनम्* (न्यायसूत्र-वात्स्यायनभाष्य-विवृतिसहितम्) (पञ्चम-खण्डः)। सम्पादकः फणिभूषण-तर्कवागीशः। कलिकाता : पश्चिमवङ्ग-राज्य-पुस्तक-पर्षत्, २०१५ (द्वितीयसंस्करणम्) (प्रथमं संस्करणम् १९८९)। मुद्रितम्।

______। *न्यायसूत्रम्*। सम्पादकः नारायणमिश्रः। वाराणसी : चौखम्बा-संस्कृत-संस्थानम्, १९८३। मुद्रितम्।

जयन्तभट्टः। *न्यायमञ्जरी*। सम्पादकः के. एस्. वरदाचार्यः। महीशूरपुरम् : प्राच्यविद्या-संशोधनालयः, १९८३। मुद्रितम्।

______। सम्पादकः गौरीनाथशास्त्री। वाराणसी : सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः, १९८४। (शिवकुमारशास्त्रि-ग्रन्थमाला पञ्चमपुष्पम्)। मुद्रितम्।

______। सम्पादकः पञ्चानन-तर्कवागीशः। कलिकाता : कलिकाता-विश्वविद्यालयः, १९३९। मुद्रितम्।

झल्किकारः, भीमाचार्य्यः। *न्यायकोषः*। सम्पादकः महामहोपाध्यायः वासुदेव-शास्त्री। पुणा : भाण्डारकर-ओरियेण्टल्-रिसर्च्-इन्स्टिटिउट्, १९२८ (तृतीयसंस्करणम्) (प्रथमं संस्करणम् १८७४)। अमुद्रितम् (pdf)।

तर्कवागीशः, फणीभूषणः। *न्यायपरिचयः*। कलिकाता : पश्चिमवङ्ग-राज्य-पुस्तक-पर्षत्, २००६ (तृतीयसंस्करणम्) (प्रथमं संस्करणम् १९७८)। मुद्रितम्।

धर्मकीर्तिः। *प्रमाणवार्तिकम्*। सम्पादकः द्वारिकादास-शास्त्री। वाराणसी : चौखम्बा-संस्कृत-संस्थानम्, १९६८। अमुद्रितम् (pdf)।

______। *न्यायविन्दुः*। सम्पादकः सञ्जित्-कुमार-साँधुखाः। कलिकाता : सदेश, २००७ (प्रथमसंस्करणम्)। मुद्रितम्।

नारायणभट्टः। *मानमेयोदयः*। सम्पादकः स्वामी योगीन्द्रानन्दः। वाराणसी : चौखम्बा-विद्याभवनम्, २०१७। मुद्रितम्।

______। सम्पादकः दीननाथत्रिपाठी। कलिकाता : संस्कृत-पुस्तक-भाण्डारः, १९९०। मुद्रितम्।

न्यायाचार्य्यः, गङ्गाधर-करः। *नास्तिकदर्शने प्रमाणतत्त्व*। कलिकाता : सेन्टर-अव्-आड्वान्स्ड्-स्टाडिज्-इन्-फिलोजफिः, यादवपुर-विश्वविद्यालयः, २०२१ (प्रथमप्रकाशः)। मुद्रितम्।

पतञ्जलिः। *पातञ्जलदर्शनम्*। सम्पादकः आशुतोष-विद्याभूषण-भट्टाचार्य्यः। कलिकाता : गोवर्धनयन्त्रम्, १९०७। मुद्रितम्।

______। सम्पादकः पूर्णचन्द्र-शर्मा। कलिकाता : पश्चिमवङ्ग-राज्य-पुस्तक-पर्षद्, २००५ (द्वितीयसंस्करणम्) (प्रथमसंस्करणम् १८९८)। मुद्रितम्।

पतञ्जलिः। *पातञ्जल योगदर्शन*। सम्पादकः स्वामी भर्गानन्दः। कलिकाता : उद्बोधन-कार्यालयः, १४१४-वङ्गाब्दः (चतुर्थप्रकाशः)। मुद्रितम्।

प्रभाचन्द्रसूरिः। *प्रमेयकमलमार्त्तण्डः*। सम्पादकः पण्डित-महेन्द्रकुमार-शास्त्री। दिल्ली : श्रीसद्गुरुपाब्लिकेशन्स्, १९९० (तृतीयसंस्करणम्) (प्रथमं संस्करणम् १९१२)। अमुद्रितम् (pdf)।

प्रशस्तपादाचार्यः। *प्रशस्तपादभाष्यम् (पदार्थधर्मसंग्रहः)* (खण्डद्वयात्मकम्)। सम्पादकः ब्रह्मचारी मेधाचैतन्यः, कलिकाता : संस्कृत-पुस्तक-भाण्डारः, २०१६ (पुनर्मुद्रणम्)। मुद्रितम्।

_____। *प्रशस्तपादभाष्यम् (पदार्थधर्मसंग्रहः)* (श्रीधराचार्यकृतन्यायकन्दलीसहितः)। सम्पादकः विन्ध्येश्वरी-प्रसाद-द्विवेदी। शास्त्री। दिल्ली : श्रीसद्गुरुपाब्लिकेशन्स्, १९८४ (द्वितीयसंस्करणम्) (प्रथमं संस्करणम् १८९५, वाराणसी)। मुद्रितम्।

पूर्वमीमांसा दर्शन। सम्पादकः श्रीसुखमय-भट्टाचार्य्यः। कलिकाता : पश्चिमवङ्ग-राज्य-पुस्तक-पर्षत्, १९८३। मुद्रितम्।

भट्टाचार्य्यः, अमितः। *भारतीय दर्शनेर रूपरेखा*। कलिकाता : संस्कृत-वुक्-डिपो, २०१३ (पुनर्मुद्रणसंस्करणम्) (प्रथमसंस्करणम् १९९६)। मुद्रितम्।

भट्टाचार्य्यः, दीनेशचन्द्रः। *वाङ्गालीर सारस्वत अवदान ओ वङ्गे नव्यन्याय चर्चा* (प्रथमः भागः)। कलिकाता : वङ्गीय-साहित्य-परिषत्, १४९४-वङ्गाब्दः (प्रथमसंस्करणम् १३५८)। मुद्रितम्।

भट्टाचार्य्यः, श्रीमोहनः तथा भट्टाचार्य्यः, दीनेशचन्द्रः। *भारतीय दर्शन कोष* (प्रथम-खण्डः)। कलिकाता : संस्कृत-कलेज्, १९५८। मुद्रितम्।

महर्षियाज्ञवल्क्यः। *याज्ञवल्क्यसंहिता* (भाष्यटीकासहिता)। सम्पादकः गुरुप्रसादजी-शास्त्री गिरिजाप्रसादजी-शास्त्री च। लखनऊ : नवल-किशोर-प्रेस्, १९३०। मुद्रितम्।

मिश्रः, श्रीनारायणः। *न्यायवैशेषिक दर्शन : एक अध्ययन*। वाराणसी : चौखम्बा-संस्कृत-सिरिज-आफिस्, १९६८ (प्रथमसंस्करणम्)। मुद्रितम्।

मोक्षाकरगुप्तः, जितारिपादः च। *तर्कभाषा ओ वादस्थान*। सम्पादकः एइच्. आर्. रङ्गस्वामी आयेङ्गारः। महीशूरम् : हिन्दुस्थान-प्रेस्, १९५२। अमुद्रितम् (pdf)।

वरदराजाचार्यः। *तार्किकरक्षा* (सारसंग्रहटीकासहिता)। सम्पादकः विन्ध्येश्वरी-प्रसाद-द्विवेदी। वाराणसी : पण्डितपत्रिका मेडिकाल्-हाल-प्रेस् च, १९०३। अमुद्रितम् (pdf)।

वाचस्पतिमिश्रः। *न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका*। सम्पादकः राजेश्वरशास्त्रिद्राविडः। वाराणसी : चौखम्बा-संस्कृत-सिरिज्, १९२६। अमुद्रितम् (pdf)।

_____। *सांख्यतत्त्वकौमुदी*। सम्पादकः नारायण-चन्द्र-गोस्वामी। कलिकाता : संस्कृत-पुस्तक-भाण्डारः, १४१८-वङ्गाब्दः (पञ्चमसंस्करणम्) (प्रथमं संस्करणम् १३८९-वङ्गाब्दः)। मुद्रितम्।

विनायकगणेशः आप्टे। *श्रीमद्भगवद्गीता* (आनन्दगिरिकृतटीका-शाङ्करभाष्यसमेता)। पुने : आनन्दाश्रम-मुद्रणालयः, १८५८। मुद्रितम्।

विश्वनाथन्यायपञ्चाननः। *भाषापरिच्छेदः* (न्यायसिद्धान्तमुक्तावली-मुक्तावलीसंग्रह-सहितः)। सम्पादकः पञ्चाननभट्टाचार्य्य-शास्त्री। कलिकाता : संस्कृत-पुस्तक-भाण्डारः, १३७७-वङ्गाब्दः (प्रथमसंस्करणम्)। मुद्रितम्।

______। *न्यायसूत्रवृत्तिः*। सम्पादकः शेखसाविर-आलिः। कलिकाता : संस्कृत-पुस्तक-भाण्डारः, २०१५ (प्रथमप्रकाशः)। मुद्रितम्।

वेदव्यासः। *ब्रह्मसूत्रम्* (ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्य-रत्नप्रभाभाषानुवादसहितम्)। सम्पादकः चण्डीप्रसाद-शुक्लः कृष्णपन्त-शास्त्री च। काशी : अच्युतग्रन्थमालाकार्यालयः, १९९३। मुद्रितम्।

शालिकानाथमिश्रः। *प्रकरणपञ्चिका*। सम्पादकः सुब्रह्मण्य-शास्त्री। वाराणसी : वेनारस-हिन्दु-विश्वविद्यालयः, १९६१। अमुद्रितम् (pdf)।

शङ्करमिश्रः। *वैशेषिकसूत्रोपस्कारः* (परिष्कार-प्रकाशसमेतः)। सम्पादकः शेख-साविर-आलिः। कलिकाता : संस्कृत-वुक्-डिपो, २०१३ (प्रथमप्रकाशः)। मुद्रितम्।

______। *वैशेषिकसूत्रोपस्कारः* (प्रकाशिकाख्यहिन्दीटीकासहितः ढुण्ढीराजशास्त्रिकृत-व्याख्यासहितः)। सम्पादकः नारायणमिश्रः। वाराणसी : चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज्-आफिस्, १९६९। (काशी-संस्कृत-ग्रन्थमाला १९५)। अमुद्रितम् (pdf)।

शिवादित्यमिश्रः। *सप्तपदार्थी*। (माधवाचार्यकृतमितभाषिणी-शेषानन्तकृतपदार्थ-चन्द्रिका-वलभद्रकृतसन्दर्भ-जिनवर्द्धनकृतजिनवर्द्धनीसहितः)। सम्पादकः तपनशङ्कर-भट्टाचार्य्यः। कलिकाता : संस्कृत-वुक्-डिपो, २०१२ (प्रथमसंस्करणम्)। मुद्रितम्।

श्रीहर्षः। *खण्डनखण्डखाद्यम्*। सम्पादकः हनुमानदासजी-षड्शास्त्री। वाराणसी : चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज्, १९७०। अमुद्रितम् (pdf)।

माधवाचार्यः। *सायणमाधवीयसर्वदर्शनसंग्रहः* (प्रथमखण्डः)। सम्पादकः सत्यज्योति-चक्रवर्त्ती। कलिकाता : साहित्यश्री, १४२१-वङ्गाब्दः (चतुर्थसंस्करणम्) (प्रथमसंस्करणम् १३८३-वङ्गाब्दः)। मुद्रितम्।

_____। *सायणमाधवीयसर्वदर्शनसंग्रहः* (द्वितीयखण्डः)। सम्पादकः सत्यज्योति-चक्रवर्त्ती। कलिकाता : साहित्यश्री, २०२०(चतुर्थसंस्करणम्)। मुद्रितम्।

हेमचन्द्रः। *प्रमाणमीमांसा*। सम्पादकः पण्डित-सुखलालजी-सङ्घ्वी, पण्डित-महेन्द्रकुमार-न्यायशास्त्री, पण्डित-दलसुख-मालवनिया-न्यायतीर्थः च। आहमेदावादः : सरस्वती-पुस्तक-भाण्डारः, १९८९ (द्वितीयसंस्करणम्)। मुद्रितम्।

Bhasarvjna. The Nyayasara. Ed. K. Sambasiva Shastri, Trivandrum : Rajakiya Mudranalay, 1931.

Bhattacharya, Gopikamohan. Studies in Nyaya-Vaisesika Theism. Calcutta : Sanskrit College, 1961.

Chatterjee, Satishchandra & Datta, Dhirendramohan. An Introduction to Indian philosophy. Calcutta : University of Calcutta, Seventh Edition, 1968.

Dasgupta, S.N. A History of Indian Philosophy (vol.1). Delhi : Motilal Banarasidass, 1988.

Guha, D. C. Navya Nyaya System of Logic. Delhi : Motilal Banarasidass, 1979.

Potter, Karl H., Encyclopaedia of Indian Philosophy (Vol I-II), Delhi: Motilal Banarasidass, 1977.

S. Kuppuswami Shastri, A Primer of Indian Logic, U.S.A: Franklin Classics Trade Press, 2018.

****